IMPORTANCE OF NATIONAL SERVICE SCHEME (NSS) IN CREATING SOCIAL RESPONSIBILITY AT HIGHER EDUCATION

Mohamad Mustafa Mujawar
PhD, Research Scholar, Department of Social Work,
Shivagangotri,Davangere University, Davangere, Karnataka, India.
Dr.Shivalingappa B.P
Associate Professor, Department of Social Work,
Shivagangotri, Davangere University, Davangere, Karnataka, India.
Mrs Rani Channamma.S.Halse
Psychiartric Social Worker, Sharana Basaveshwara Hospital,Kalburgi,Karnataka,India

Abstract:

Popularly known as NSS, the scheme was launched in Gandhiji's Centenary year, 1969. Aimed at developing student's personality through community service. NSS, is a voluntary association of young people in Colleges, Universities and at +2 level working for a campus-community linkage. The cardinal principle of the NSS programme is that it is organised by the students themselves, and both students and teachers through their combined participation in community service, get a sense of involvement in the tasks of nation building

The concept of National Service Scheme is started in the year 1969 to build sense of social responsibility through teacher and students involvement in constructive service with the motto of "Not Me But You". NSS volunteers work in rural areas, adopted villages and school to the serving the cause of society through survey, education and health awareness programme. This study involves in identifying the importance, aims and objectives of NSS in higher education which in turn create social responsibility among the students. This paper also highlights the constraints faced by the NSS, and students in the system and also suggests measure to overcome in order to utilise future generation in positive direction.

Index Terms: Social Responsibility, Awareness, Objectives, Constraints & Generation.

Introduction:

The overall aim of National Service Scheme as envisaged earlier, is to give an extension dimension to the higher education system and orient the student youth to community service while they are studying in educational institutions. The reason for the formulation of this objective is the general realization that the students in the +2 level and above have a tendency to get alienated from the village/slum masses that constitute the majority of the population of the country. The educated youth who are expected to take the reins of administration in future are found to be unaware of the problems of the community and in certain cases are indifferent towards their needs and problems. Therefore it is necessary to arouse the social conscience of the students, and to provide them an opportunity to work with the people in the villages and slums. It is felt that their interaction with the common villagers and slum- dwellers will expose them to the realities of life, and bring about a change in their social perception.

Aims of NSS Activities:

1. Awareness on Environmental Protection: In present scenario environmental damages is causing loss to the national economy in billions in the form of deforestation and soil erosion only. On the other hand water air and noise pollution are causing havoc to the health of the nationals. In spite of govt. policies and number of laws, nothing concrete has been done at the individual level to fight the environmental pollution. The role of N.S.S. becomes very important in this context as constitution of India also envisages that it is fundamental duty of every citizen to protect and improve the natural environment [Art. 51A (g)]. NSS activities will create awareness on protection of environment.

2. Health Awareness Programme: Progress and development of a nation depends upon the health of its nationals. Every year thousands of mothers and infants die due to lack of post natal care facilities. Even during pregnancy women are not provided with healthy and nutritious food. Overall general health of Indian nationals is very-very poor as they cannot afford even the minimum calorie intake required. The aim of NSS is to provide necessary basic information and awareness on health related concepts.

3.Literacy Programme: The constitutions of India provides for the right to education (Article 21), the right to free and compulsory education to all children upto 14 years is also now guaranteed as a fundamental right under Art. 21 A of the constitution (constitution 86th Amendment Act, 2001). But without making right to education a reality the fundamental rights guaranteed under the constitution shall remain beyond the reach of large majority which is illiterate. N.S.S. volunteers are required to take up number of activities for the eradication of illiteracy such as adult education, non formal education, and women literacy programmes etc.

4. Community Development: Other intervention areas for the N.S.S. activities are sustainable development, rural reconstruction, watershed management and wasteland development. N.S.S. volunteers are required to take steps to develop community assets infrastructure and preserve natural resources of the country.

5. Student Development: The motto of NSS is to develop the community by educating the society along with that student personal development. One of the objectives of NSS is uphold personal growth of students through involvement in community development.

Objectives behind the NSS:

* To enable the students to understand the community in which they work.
* To understand themselves in relation to their community.
* To identify the needs and problems in the community in the solution of which they can be involved.
* To develop among themselves a sense of social and civic responsibility.
* To apply education- find practical solution to individual & community problems.
* To develop competence required for group living and sharing responsibilities.
* Gain skills in mobilising community participation.
* To acquire leadership qualities and democratic attitude.

* To develop capacity to meet emergencies and national disasters
* To practice national integration.
* Understand the community in which the volunteers work.
* Understand themselves in relation to their community.
* Identify the needs and problems of the community and involve them in problem solving processes.
* Develop in them a sense of social and civic responsibility.
* Utilize their knowledge in finding practical solution to individual and community problems.
* Develop competence required for group-living and sharing of responsibilities.
* Gain skills in mobilizing community participation.
* Acquire leadership qualities and democratic attitude.
* Develop capacity to meet emergencies and natural disasters.
* Practice national integration and social harmony.

NSS Charter:

The NSS at Kits provides each student with a significant context in which He/She can arrive at a deeper understanding of social reality in India today. The NSS encourages the meaning of the life through service.

NSS Motto:

The motto or watchword of the National Service Scheme is 'NOT ME BUT YOU'. This reflects the essence of democratic living and upholds the need for selfless service and appreciation of the other person's point of view and also to show consideration for fellow human beings. It underlines that the welfare of an individual is ultimately dependent on the welfare of society on the whole. Therefore, it should be the aim of the NSS to demonstrate this motto in its day-to-day programme.

Symbol OF NSS:

The symbol for the NSS has been based on the giant Rath Wheel of the world-famous Konark Sun Temple (The Black Pagoda) situated in Odisha, India. The wheel portrays the cycle of creation, preservation and release. It signifies the movement in life across time and space, the symbol thus stands for continuity as well as change and implies the continuous striving of NSS for social change. The eight bars in the wheel represent 24 hours of a day. The red colour indicates that the volunteer is full of young blood that is lively, active, energetic and full of high spirit. The navy blue colour indicates the cosmos of which the NSS is tiny part, ready to contribute its share for the welfare of the mankind. It stands for continuity as well as change and implies the continuous striving of NSS.

NSS Day:

NSS was formally launched on 24th September, 1969, the birth centenary year of the Father of the Nation. Therefore, 24 September is celebrated every year as NSS Day with appropriate programmes and activities

Constraints Faced in NSS:

1. Since N.S.S. is a government sponsored scheme, it suffers from bureaucratization and financial crunch. Low participation due to poor incentives for the students and teachers impedes its successful implementation. Besides inadequate qualitative documentation of the work done have affected the scheme's standing (Hans, 1995).
2. Discontinuation of the work done by the volunteers and functionaries on account of constantly changing Programme Officers and placements of work defeats the objective of the creation of durable community assets. This converts the social experience of the volunteers into an ad hoc affair and leaves no scope for conceptualization.
3. In the highly competitive educational environment students can hardly spend time in social work, or even think of transforming social reality (Damle, 1989; Hans, 1995; Saraswati, 1999). In India 80 percent of jobs are generated by small business and among the occupations, social work is chosen by the least numbers of youth (Papa, 1998). The situation has become graver because career consciousness is overtaking idealism and service orientation.
4. Indian youth is confronted with a dearth of normative role models (Sinha, 1997). Absence of inspiring role models may not encourage youth to enroll in a programme like the N.S.S. that shuns fun and excitement and painstakingly addresses community issues.

Suggestions:

Today Indian student community is without direction and ideology (Altbach, 1971; Choudhury, 1989) and requires credible youth movement. The N.S.S. is a useful exercise which provides student youth with a social apprenticeship. It also fulfils the criteria of Kulkarni (1988) that education and training are key to youth development. The scheme of N.S.S. has been reduced to a mere inventory of in and off campus activities. The philosophical base of NSS has degenerated due to lack of intelligent leadership. The scheme should be given in the hands of able and committed persons to train the students as sensitizers. For the better conceptualisation of the scheme permanent and dedicated programme officers (POs) should be appointed. Since POs have to perform complex task of human engineering and adolescent psychology, (Saiyidain, 1961), the government of India should establish training and orientation centres to plan, supervise and evaluate N.S.S. activities and to train and orient the POs in the philosophy of the scheme.

It has been observed that social work educators and teachers are preferred as programme coordinators at the university level and as POs at the college level. This conventional association between the scheme and the subject should be broken and the scheme should be coordinated with other disciplines also. Their experience in teaching, training the students in community work and action research should be taken into account during their appointments as programme coordinators, training co-ordinators, lecturer cum community organizers and POs. The inter disciplinary approach will help in realizing the goal advocated by Frumkin and Lloyd (1995) that the relationship among practice social work and community should be rekindled to promote social change.

There is need for enablers to stimulate the human resource development (Nanavathy,

1993). More and more students should be motivated to take up N.S.S. as it can mould the students into conscientious enablers to expedite the development process and energize the functioning of society. The chief concern of the N.S.S. should be to identify the youth as a social construct in order to redefine and relocate their position in the society. The authorities concerned should work together for popularizing N.S.S. programmes so that the energy and vigour of the youth may be utilized for building a strong and healthy nation.

Conclusion:

A survey of the evolution of educational thought in India clearly indicates its bias towards social commitment. And a review of the planning process which preceded the formulation of National Service Scheme reveals that NSS has been designed to promote the social goals of higher education. NSS has its own identity; it can be used for betterment of the society by proper implementation at higher education to create social responsibility of the students.

References:

1. Altbach, Philip G.: The Indian Student Movement. Pp.204-20. In: Student Activism, Town and Gown in Historical Perspective. Alexander Deconde (Ed.) Charles Scribner's Sons, New York (1971).

2. Baizerman, Michael:Youth: Marginality in Third World Countries. Pp. 39-48. In: Global Youth, Peace and Development, the Role of Science and Technology in Contemporary Society. Y.C. Simhadri (Ed.). Ajanta Publications, New Delhi (1991).

3. Cartledge, John: Student College and Community. Pp. 35-55. In: Education and

4. Social Action. Sinclair Goodlad (Ed.). George Allen and Unwin, London (1975).

5. Choudhury, P.S.: Some Observations on Youth in India. Pp. 57-61. In: Indian Youth: A Profile. P.S. Nair,V. Muralidhar and Ram Faujdar (Eds.) Mittal Publications, New Delhi (1989).

■■■

Language Policy in India, not Politics !

Prof Prajakta S. Raut
Head, Dept. of English,
Abhinav Degree College, Bhayander (E).

Abstract:

Languages are important in the life of any nation. Human beings need languages for their intimate purpose like "to think and feel, quarrel and kiss, bliss and curse". An individual can not serve as a member of the community provided he knows a language being a means of communication. At the same time, this language is a very emotional, sentimental term being the asmita (pride) of a particular region or group. So when framing a language policy in a multi-lingual, multi-ethnic, multi-religious nation, one cannot be totally dispassionate or neutral but needs to consider non-linguistic variables viz social, economic, political, demographic and all, else the very planning will come out to be lopsided leaving other groups bereft and belittled. India, too has to be introspective at this juncture, when framing a new language policy which will imbibe the precepts of globalised world in the form of linguistictolerance and equanimity.

Key words : Asmita, non-linguistic variables, linguistic tolerance, equanimity.

Problem Statement :

Language Policy in India should be amended in the wake of changing educational, administrative, professional, social and cultural milieu.

Introduction :

It is the truth universally acknowledged that language is an emotional, value-laden as well as explosive term. There is no question of neutrality or impartiality where languages are concerned since one has to get into the 'context'. Speech communities are extremely possessive, protective and chauvinistic regarding their respective tongues, the fact which has been evidently established i.e. Go back to eleventh century after the Norman Conquest of England in 1066, the Englishmen were so tenacious regarding their tongue that the time came when it was viewed that, the conquerors were conquered by the vanquished and come forward to twentieth century the words by De Valera of Gallic language, "If I had to choose between language and freedom, I would choose language"1 bear testimony to it. That is why, language planning can never be "merely an attempt to influence usage more rapidly, more systematically and more massively"2, as stated by the linguist J. A. Fishman. Theoretically, it is a benign activity resulting in political and social integration, an off-shoot to nationwide unity, on practically front, unfortunately, in the case of India, it proved to be a force of disruption, leading to fragmentation instead of integration which is really a sorry state even after 70 years of independence.

Objectives :

1) To make our country more united through the use of indigenous languages and globalised through the English.

2) To inculcate the spirit of equanimity, tolerance, consideration and respect as true democrats in this contemporary era.

Benefits :

1) The research will help to clear the prideand prejudices in the minds of one set of language users against the other.

2) It will work in the direction of introducing better 'international link' through the learning of foreign languages to enhance business, national security and scientific achievement.

Research method :

1) Type of the research:

In this paper, the writer resorts to Descriptive - Qualitative method because it is based on the materials collected from the primary sources.

2) Type of Data Required for the study :

Primary Data : Facts are collected from Print media as well as Internet.

3) Techniques of Data Collection :

The validification is reached by analyzing the collected data mostly in the argumentative mode, discovering the semantic and linguistic importance embedded in them.

Need for New Educational Policy with Due Retrospection of language planning.

India, today is on the verge of framing a new education policy, the policy which will be more realistic with full consideration of practical constraints and a complete goodbye to 'Ivory Tower' approach carried by some high-brained intellectuals made for just a 'Drawing Room Discussion'. The Government of India has brought out a policy perspective on the challenge of education. In keeping with pros, there are laudable moves and will get perceptible at their own respective time zones. However, in these general discussions and debates on the New Education Policy, one cannot afford to overlook the language question. If the New Education Policy aims at the integration and regeneration, the policy makers ought to bear the reality that the earlier education policy somewhat overlooked the question of proper language planning. However, it is never, too, late to make a beginning and seek measures to rectify the lapses of the post.

Post - Independence India Scenario with reference to language policy :

When in 1947, India became independent of Britain, she was a nation of 'Uniform Front' of teeming millions, practicing different religious, speaking different languages but united by the dream of Gandhi and Nehru and the common national language - Hindi, no wonder, the country decided to become a bilingual one. Hindi and English were decided as two official languages to bring people on equal ground. Hindi, the indigenous language and English, the 'imported' language. But, factually, neither Hindi nor English represent the largest speech communities in India. Hindi was elected for historical, social, emotional and national reasons, owing to its role in colonial India while English was retained for its practical value as a language of wider communication due to its deeper rooting in the soil of India for more than 150 years and so the 'Auntie Tongue'.

But, suddenly in 1955s, dark clouds gathered on the dream of 'United India' since the new nation was in danger of being torn apart by the language riots which first flared up in South India and then spread rapidly all over the country. Many socio - linguists threw a flood of light on this unfathomable chaos:

"What had gone wrong ? Why did India's language Policy fail in seven short years ? If language planning is a benign activity, the linguists say it is, why did south Indians feel so threatened? Some of them felt threatened enough to publically immolate themselves in Madras. Had the language planners in India failed to take note of what Rubin and Gernudd (1975) has called "non-linguists variables… economic, social, political, demographic and psychological ?" was it be because neither Hindi nor English had ever a strong hold over the majority of Indians ? Did Hindi attain national language status only because of the magical, persuasive powers of Gandhi and with Gandhi killed, had the language lost its hold over India ? There can be no cleverest answers to these question. May be a little of everything went into the creation of chaotic conditions which resulted in the neoorganisations of the Indian states along linguistic lines between 1955 and 1960"3

To be very frank and fair to India's language Policy, factually speaking, India had never in the past an indigenous language being a unifying force.In fact, before the Mughal invasion, India had been composed of hundreds of states each its own ruler and its own languages. By the sixteenth century A. D., the Mughals had succeeded in uniting most of India, especially Northern, under their rules. They employed Persian as the language of administration. Before they conquered India, they had established themselves in Persia and had been greatly impressed by Persian culture and the Persian language. So, when they came to India, they brought with them Persian officials to administer the country and Persian remained the official, administrative language of North India till the year 1857 when the administration of India came directly under the British crown. Since the Moghuls had succeeded in establishing their supremacy only in Northern part of India, the indigenous languages of South India viz Tamil, Telugu, Kannada and Malayalam continued to be used in South Indian kingdom.

It was only in 1857, English became the official language of India. Thanks to the Reformist movement in Bengal, "which looked to the west and at the same time looked at herself and her own past,"4clamoring for English began through the then intellectuals like Raja Rammohan Roy who interrogated the validity of established norms like caste system, the custom of sati, the supremacy of Brahmins including their monopoly over Sanskrit. Considering it to be "Our major window on the modern world,"5 manyof them went to England and studied at British Universities, bringing further impetus to the study of English in India. But, in the last decade of nineteenth century, the upsurge of nationalism led to the wider propagation of Hindi. For the first time, educated Indians in the Northern parts of India considered the question of a common language, making Hindi to be the most obvious choice as it was the most widely used and understood language, at least in the northern part of the country. And it was Gandhi to

have given it emotional coloring by linking it to patriotism and nationalism and used it to emphasize the unity of the national movement, through his typical Hindustani. [Mixture of Hindi and Urdu]. To become accessible to South Indians and spread the winds of emancipation of India to them, he founded the Dakshina Bharat Hindi Prachar Sabha (DBHPS). In the light of the rejection of Hindi in South India today, it must be recorded that South Indians in pre-independence India took whole-heartedly to the study of Hindi.

"In the late forties and early fifties,
some of the best Hindi teachers at,
schools and colleges were not native
speakers of Hindi but South Indians
from Madras and Andhra Pradesh"6

So, in post - independence India, when the language planning commission decided on the policy of adopting Hindi and English as the official languages of India, it was a consensus planning and a benign decision, absolutely no 'superimposition' of a particular tongue.

But the things underwent a drastic change in the later part; the South Indians found themselves to be discounted due to the hegemonic position borne by Hindi. The knowledge of Hindi became a means of achieving success in politics and even in administration. Government officials were required to pass proficiency tests in Hindi or else their increments and promotions were blocked.

"Language planning in India.
created a new Hindi speaking
Elite who were deeply resented
by those whom they excluded
from their charmed circle of
power and prestige. The benign
and impartial language policy
became an instrument for the
imposition and status by one
linguistic group on the other
less powerful linguistic groups."7

No wonder, South Indians felt threatened and were alarmed when they saw how the North Indians were trying to make Hindi the only official language of India, which would further exclude them from the corridors of Power. Even within the congress party the Tamil and Telugu speakers felt ignored and broke away to form their own political parties. The situationwhich is unchanged even in the twenty-first century. The regional parties like Telugu Desam, DMK, AIDMK are still bearing their distincity to national parties despite making alliances. The riots that began in Madras spread like wildfire all over India, leading to linguistic reorganization of states.

Coming forward to 2010s, 'Make in India' move by the new government intends to foster the development of indigenous languages too, along with English. That is why, the New Education Policy intends to introduce three or four language formula in the school curricula viz [State language, Hindi, English or for that matter Tamil 'Pre-mediated lingua franca of South India) to bridge the gap between North and South]. But the psycholinguist have feared that, it may impose cognitive as well as linguistic burden upon school children, leaving them linguistically 'emasculated' as well as 'impaired', ostracize them of their privileges in the long run. So what appears to be judicious in this language debate is to leave the matter on the respective state governments to decide in the quasi-federal constitution status of India since under concurrent list both central and state governments can make laws; state governments represented by local leaders will definitely be able to catch the vibes of the people as regards to the matter of linguistic ease and flexibility rather than imperialize a particular community through the 'thrusting' of a particular tongue.

Limitations :

The research paper is kept away from the area of politics related to the 'Use' of languages, because language itself is politics.

Conclusion :

On the whole, it is totally getting manifested that the upcoming education policy by the present government needs to listen to the 'clarion call' by the global citizens. No one wants to confine himself or herself within the narrow 'shackles' of nationalism. Because of it, more focus should be on English, our second official language, despite being criticized as a 'colonial leftover' but, still continues to be our 'Auntie Tongue', having the power to take us to the fields of administration, employment and techno-science. So, it should not bepoliticized; after all, a language is to connect man to man, state to state and nation to nation.

References :

1) De Valera and Irish language, available on www.irishtimes.com

2) Fisherman J. A., Ferguson C and J. Dasgupta (1968) :
Language problems of Developing Nations, John Wiley and sons, New York, available on <https://english.fb06.uni-main.de>.PDF

3) Languages with official status in India, available on www.wikipedia.org

4) Nehru, Jawaharlal : The discovery of India (Bombay 1961) P.P. 330-31

5) Nehru's views on English available on https://brainly.in

6) Anti-Hindi agitations of Tamil Nadu available on www.wikipedia.org

7) Ibid

■■■

Growth & Problems of Woman Entrepreneurship in India

Mr.Jadhav Sandeep B.

Shri Renukadevi Arts, Commerce & Science Mahavidhylaya, Mahur Dist.Nanded

Abstract :-

Women entrepreneurship development is an essential part of human resource development. The development of women entrepreneurship is very low in India, especially in the rural areas. Entrepreneurship amongst women has been a recent concern. Women have become aware of their existence their rights and their work situation. However, women of middle class are not too eager to alter their role in fear of social backlash. The progress is more visible among upper class families in urban cities.

This paper focuses on women entrepreneurship. Any understanding of Indian women, of their identity, and especially of their role taking and breaking new paths, will be incomplete without a walk down the corridors of Indian history where women have lived and internalized various role models. The paper talks about the status of women entrepreneurship growth and the problems faced by them when they ventured out to carve their own niche in the competitive world of business environment

Keyword: Women Entrepreneurship, Business environment.

Introduction :-

Woman constitute around half of the total world population, So is in India also. They are therefore,regarded as the better half of the society ,In traditional societies, they were confined to the four walls of houses performing household activities. In modern societies, they have come out of the four walls to participate in all sorts of activities. The global evidences buttress that women have been performing exceedingly well in different spheres of activities like academics, politices, administration, social work and so on. Now. They have started plunging into industry also and running their enterprises successfully. Therefore, while discussing on entrepreneurial successfully. Therefore, while discussing on entrepreneurial development, it seems in the fitness of the context to study about the development of women entrepreneurs also in the country.

Objectives of the Study:

1) To study the Growth of women entrepreneurship in India.
2) To study the problem of women Entrepreneurship in India.

Reserch methodology

This research paper is based on secondary data which were collected from research studies, books, journals, newspapers and ongoing academic working papers which focused on various aspects of growth and problems of women Entrepreneurship in India.

Concept of Women Entrepreneur

Women entrepreneur may be defined as a women or group of women who initiate, organize, and run a business enterprise.

The Government of India has defined women entrepreneurs based on women participation in equity and employment of a business enterprise, accordingly, the GOI 2006 has defined women entrepreneur as " an enterprise owned and controlled by a women having a minimum financial interest of 51 per cent of the capital and giving at least 51 per cent of the employment generated in the enterprise to women."

Growth of women entrepreneurship in India

Women in India constitute around half of the country's population. Hence, they are regarded as the "better half of the society". In the official proclamation, they are at par with men. But, in real life the truth prevails otherwise. Our society is still male-dominated and women are not treated as equal partners both inside and outside four walls of the house. In fact, they are treated as abla. Weak and dependent on men. As such, the Indian women enjoy a disadvantageous status in the society. Let us give some facts about its. The low literacy rate (40%), low work participation rate (28%) and low urban population share (10%) of women as compared to 60% , 52% and 18% respectively of their male counterparts well confirm their disadvantageous position in the Indian society. Our age-old socio-cultural traditions and taboos arresting the women within four wall of their houses also make their conditions more disadvantageous. These factors together serve as non-conducive conditions for the emergence and development of women entrepreneurship in the country.

In India, women entry into business is a new phenomenon. Women entry into business, or say, entrepreneurship is traced out as an extension of their kitchen activities mainly to 3Ps, like pickles, powder and papad. Women in India plugged into business for both pull and push factors. Pull factors imply the factors which encourage women to start an occupation or venture with an urge to do something independently. Push factors refer to those factors which compel women to take up their own business to tide over their economic difficulties and responsibilities. With growing awareness about business and spread of education among women over the period, women have started shifting from 3Ps to engross to 3 modern example like Engineering, electronics and energy and other industries under Integrated Rural Development Programmes. Women entrepreneurs manufacturing solar cookers in Gujarat, small foundries in Maharashtra and T.V. capacitors in Odisha have proved beyond doubt that given the opportunities, they can excel their male counterparts (Moore and Buttner 1997).Smt. Shahnaz Hussain (Beauty clinic) are some exemplary names of successful and accomplished women entrepreneurs in our country. Women have traditionally played an important role in the small business development as owners, managers, and workers. They dominate three important sub-sectors, constituting over 80 per cent of the employees in textile, clothing and leather

production; 75 per cent in food, beverages and tobacco production; and over 60 per cent in wood and wood processing . Besides ,they also act as micro-entrepreneurs and traders in agri- business.

Problems of Women Entrepreneurs :

Women entrepreneurs many problems faced are follows.

1) Problems of Finance : Finance is regarded as "life-blood" for any entreprise, be it big or small. However, women entrepreneurs suffer from shortage of finance on two counts. Firstly, women do not generally have property on their names to use them as collateral for obtaining funds from external sources. Thus, their access to the external sources of funds is limited. Secondly, the banks also consider women less credit-worthy and discourage women borrowers on the belief that they can at any time leave their business. Given such situation, women entrepreneurs are bound to rely on their own savings, if any and loans from friends and relatives who are expectedly meagre and negligible. Thus, women entreprises fail due to the shortage of finance.

2) Scarcity of Raw material : Most of the women enterprises are plagued by the scarcity of raw material and necessary inputs. Added to this are the high prices of raw material, on the one hand, and getting raw material at the minimum of discount, on the other. The failure of many women co-operatives in 1971 engaged in basket-making is an example how the scarcity of raw material sounds the deth-knell of enterprises run by women .

3)Stiff competition : Women entrepreneurs do not have organizational set-up to pump in a lot of money for canvassing and advertisement. Thus, they have to face a stiff competition for making their products with both organized sector and their male counterparts. Such a competition ultimately results in the liquidation of women enterprises.

4) Limited Mobility : Unlike men, women mobility in India is highly limited due to various reasons. A single women asking for room is still looked upon suspicion. Cumbersome exercise involved in starting an enterprise coupled with the officials humiliating attitude toward women compels them to give up idea of starting an enterprise.

5) Family Ties : In India, it is mainly a women's duty to look after the children and other members of the family. Men plays a secondary role only. In case of married women, she has to strike a fine balance between her business and family. Her total involvement in family leaves little or no energy and time to devote for business. Support and approval of husbands seem necessary condition for women's entry into business. Accordingly, the educational level and family background of husbands positively influence women's entry into business activities.

6) Lack of Education : In India, around 60% of women are still illiterate. Illiteracy is the root cause of socio-economic problems. Due to the lack of education and that too qualitative education, women are not aware of business, technology and market knowledge . Also, lack of education causes low achievement motivation among women. Thus, lack of education creates one type or other problems for women in the setting up and running of business enterprises.

7) Male-Dominateed society : Male chauvinism is still the order of the day in India. The constitution of India speaks of equality between sexes. But, in practice, women are looked upon as (abla) . Women suffer from male reservations about a women's role, ablity and capacity and are treated accordingly. In nutshell, in the male-dominated Indian society, women are not treated equal to men, This, in turn, serves as a barrier to women entry into business.

8) Low-Risk Bearing Ability : Women in India lead a protected life. They are less educated and economically not self-dependent. All these reduce their ability to bear risk involved in running an enterprise. Risk-bearing is an essential requisite of a successful entrepreneur.

In addition to above problems, inadequate infrastructural facilities, shortage of power, high cost of production, social attitude, low need for achievement and socio-economic constraints also hold the women back from entering into business.

Conclusion

Entrepreneurship among women, no doubt improves the wealth of the nation in general and of the family in particular. Women today are more willing to take up activities that were once considered the preserve of men, and have proved that they are second to no one with respect to contribution to the growth of the economy. Women entrepreneurship must be moulded property with entrepreneurial traits and skills to meet the changes in trends, challenges global markets and also be competent enough to sustain and strive for excellence in the entrepreneurial area.

References

1) Dr. s.s.khanka 2018, "Entrepreneurial Development, S. Chand & company ltd.

2) P. Sharma and J.J. Chrisman, 1999, "Toward a Reconciliation of the Definitional Issues in the Field of Corporate Entrepreneurship, "Entrepreneurship Theory and Practice .] .

3) Sternberg and S. Wennekers, 2005, "The Determinants and Effects of Using New Business Creation"

4) Gardon.E., Natarasan. (2003), Entrepreneurship Development, Himalaya Publishing House, New Delhi.

5)Desai,Vasant (1992) Dynamics of Entrepreneurial Development and Management, Himalaya Publishing House,Bombay.

■■■

Differentiated Instruction for all learners: Inclusive Classroom Practices

Jyoti Vaman Kharat,
Dnyaneshwar L. Sawant
Faculty of National Institute for the Empowerment of
Persons with Intellectual Disability (Divyangjan),
Regional Centre, Navi Mumbai, Maharahstra-410210

Introduction

Some educators say a "good" education is one that ensures that all students learn certain core information and master certain basic competencies according to a prescribed route and time line. Others define a "good" education as one that helps students maximizes their capacity as learners. Because the latter definition encourages continual lifting of ceilings and testing of personal limits, it would seem to make the best sense for all learners.

Over the last few decades, the development of inclusion has become to central international education policy and has forced changes in legislation in many countries. The inclusion of students with barriers to learning in ordinary schools is a part of the global movement for human rights. All learners have a right to education, regardless of their individual characteristics or difficulties. In taking a human rights approach or human justice perspective, it is critical to foster fair-mindedness for diverse learners. The United Nations created a universal framework to develop educational program for all learners, including all with special educational needs. Inclusion in education is concerned with providing equal learning experiences and equal opportunities for all children, youth with a specific focus on groups prone to be left out from society life. This apply not only to children with special educational needs but even those considered to have emotional, behavioral, physical and mental disabilities but also to minority communities; gifted or talented students; children with social difficulties such as street children, children of prison inmates; people in disadvantaged and remote areas.

Many school districts began a shift to close many of the self-contained classrooms in which specialized teachers taught students with Individualized Education Plans (IEPs) and disabilities such as Autism Spectrum Disorder (ASD) or Emotional and Behavioral Disorder (EBD) in a small group setting away from their general education peers. Instead, they pushed for a more inclusive model in which teachers instruct special education students alongside their peers as much as possible. This shift had a thoughtful change on the academic strictness of general education classrooms. The question facing educators today is how all grades can be differentiated in curriculum to meet the heterogeneous needs of students in a mixed classroom. There are many challenges to teaching in a differentiated classroom with students of heterogeneous ability. The bottom of the challenge is that it is not a single subject that needs differentiation, in the inclusion model reading, math, science, writing, and social 4 studies all must be customized for the various levels of student ability. Differentiating instruction in an inclusion model for special education students requires additional planning that far exceeds the time provided by the school for prep, and this task must happen in addition to all the grading, data collection, and other planning that teachers must do outside of school hours.

The RTE Act - 2009 provides a legal framework that supports free and compulsory

elementary education for all the children of India, between the age group of 6-14 years. It also advocates for an education that is free from fear, stress and anxiety and of reasonable quality, based on principles of equity and nondiscrimination. To implement the inclusion principles we need to look at arise of the barriers in education system and need to work on for their removal. Inclusion in the classroom requires an educator to consider all the students whether normal or with special educational needs simultaneously, to plan for their learning needs and to address the curriculum. Research indicates that there are strategies that take into account school reform and diversity within the classroom. Differentiated instruction is an example of such a strategy. The objectives of the present paper are:

1. To provide the Concept of differentiated instruction,
2. To discuss the elements by which teacher can differentiate instruction,
3. To manage differentiated instruction in the classroom.

Concept: Differentiated Instruction: A Definition

Differentiated instruction is effective instruction that is responsive to students' readiness, interests and learning preferences. All three characteristics of the learner readiness, interests and preferences allow educators and students to build new learning through connections to existing knowledge and preferred ways of working.

The process of differentiating instruction for students depends on the ongoing use of assessment to gather information about where students are in their learning and about their readiness, interests and learning preferences. Teachers use this information to vary the learning environment, instruction, and assessment and evaluation.

Readiness refers to the student's starting point for learning, relative to the concept being studied. Attention to students' interests enhances the relevancy of learning by linking new information to students' experience and enthusiasm. Learning preferences are the many different ways in which learners prefer to acquire process and work with information. Learning preferences are influenced by gender, culture, the classroom environment, learning styles and multiple intelligences.

By attending, at various times, to a learner's readiness, interests and learning preferences, we increase the likelihood that students will be able to build new learning through connection to existing knowledge and preferred ways of working and that they will be engaged in the learning.

Differential Instruction

Differentiated instruction is the way in which a teacher anticipates and responds to a variety of students' needs in the classroom. To meet students' needs, teachers differentiate by modifying the content (what is being taught), the process (how it is taught) and the product (how students demonstrate their learning).

Differentiation means tailoring instruction to meet individual needs. Whether teachers differentiate content, process, products, or the learning environment, the use of ongoing assessment and flexible grouping makes this a successful approach to instruction.

Research on the effectiveness of differentiation shows this method benefits a wide range of students, from those with learning disabilities to those who are considered high ability. Differentiating instruction may mean teaching the same material to all students using a variety of

instructional strategies, or it may require the teacher to deliver lessons at varying levels of difficulty based on the ability of each student.

Teachers who practice differentiation in the classroom may:

* Design lessons based on students' learning styles.
* Group students by shared interest, topic, or ability for assignments.
* Assess students' learning using formative assessment.
* Manage the classroom to create a safe and supportive environment.
* Continually assess and adjust lesson content to meet students' needs.

Main Elements (ways) which teacher can Differentiate Instruction

According to Tomlinson, teachers can differentiate instruction through four ways: 1) content, 2) process, 3) product, and 4) learning environment.

For implementing differentiated instruction in their classrooms, teachers need to modify curriculum and instruction by selecting and organizing content on the basis of learning objectives, choosing instructional approaches for its effective transaction, designing learning activities and assessments according to students' interests, learning styles and readiness levels

1. Content

Fundamental lesson content should cover the standards of learning set by the school district or state educational standards. But some students in class may be completely unfamiliar with the concepts in a lesson, some students may have partial mastery, and some students may already be familiar with the content before the lesson begins.

What you could do is differentiate the content by designing activities for groups of students that cover various levels of Bloom's Taxonomy (a classification of levels of intellectual behavior going from lower-order thinking skills to higher-order thinking skills). The six levels are: remembering, understanding, applying, analyzing, evaluating, and creating.

Students who are unfamiliar with a lesson could be required to complete tasks on the lower levels: remembering and understanding. Students with some mastery could be asked to apply and analyze the content, and students who have high levels of mastery could be asked to complete tasks in the areas of evaluating and creating.

Examples of differentiating activities:

" Match vocabulary words to definitions.
" Read a passage of text and answer related questions.
" Think of a situation that happened to a character in the story and a different outcome.
" Differentiate fact from opinion in the story.
" Identify an author's position and provide evidence to support this viewpoint.
" Create a PowerPoint presentation summarizing the lesson.

2. Process

Each student has a preferred learning style, and successful differentiation includes delivering the material to each style: visual, auditory and kinesthetic, and through words. This process-related method also addresses the fact that not all students require the same amount of support from the teacher, and students could choose to work in pairs, small groups, or individually. And while some students may benefit from one-on-one interaction with you or the classroom aide, others may be able to progress by themselves. Teachers can enhance student learning by

offering support based on individual needs.

Examples of differentiating the process:

- Provide textbooks for visual and word learners.
- Allow auditory learners to listen to audio books.
- Give kinesthetic learners the opportunity to complete an interactive assignment online.

3. Product

The product is what the student creates at the end of the lesson to demonstrate the mastery of the content. This can be in the form of tests, projects, reports, or other activities. This can assign students to complete activities that show mastery of an educational concept in a way the student prefers, based on learning style.

Examples of differentiating the end product:

- Read and write learners write a book report.
- Visual learners create a graphic organizer of the story.
- Auditory learners give an oral report.
- Kinesthetic learners build a diorama illustrating the story.

4. Learning environment

The conditions for optimal learning include both physical and psychological elements. A flexible classroom layout is key, incorporating various types of furniture and arrangements to support both individual and group work. Psychologically speaking, teachers should use classroom management techniques that support a safe and supportive learning environment.

Examples of differentiating the environment:

- Break some students into reading groups to discuss the assignment.
- Allow students to read individually if preferred.
- Create quiet spaces where there are no distractions.

Need of the Study

Differentiated instruction: Planning for all. Differentiated instruction is an organizing structure or framework in teaching and learning which calls for a major restructuring in the classroom and curriculum, if done well, its benefits far out way the costs. Differentiated instruction can be defined as a philosophy of teaching that is based on the premise that students learn best when their teachers accommodate the difference in readiness levels, interests and learning profiles. Differentiated instruction is a process to teaching and learning for students of differing abilities in the same class. The intent of differentiating instruction is to maximize each student's growth and individual success by meeting each student where he or she is and assisting in the learning process". Differentiated instruction seeks to move away from teaching to the whole class in the same manner and addresses the needs of all learners, including those who are at risk and the gifted, through various forms of well planned, well-organized, flexible curriculum and instructional strategies.

Differentiated instruction can enable students with a wide range of abilities from gifted students to those with mild or even severe disabilities to receive an appropriate education in inclusive classrooms. In order to understand differentiated instruction, the principles for practicing must be articulated viz.

i. Every child can learn.

ii. All children have the right to high quality education.

iii. Progress for all will be expected, recognized and rewarded.

iv. Learners in a classroom have common needs, distinct needs, and individual needs.

How People Best Learn: The Engine That Drives Effective Differentiation

We actually know a great deal about how people learn. For example, we know that each learner must make meaning of what teachers seek to teach. We know that the meaning-making process is influenced by the student's prior understandings, interests, beliefs, how the student learns best, and the student's attitudes about self and school (National Research Council, 1990).

We also know that learning takes place most effectively in classrooms where knowledge is clearly and powerfully organized, students are highly active in the learning process, assessments are rich and varied, and students feel a sense of safety and connection (National Research Council, 1990; Wiggins & McTighe, 1998).

We know that learning happens best when a learning experience pushes the learner a bit beyond his or her independence level. When a student continues to work on understandings and skills already mastered, little if any new learning takes place. On the other hand, if tasks are far ahead of a student's current point of mastery, frustration results and learning does not (Howard, 1994; Vygotsky, 1962).

In addition, we know that motivation to learn increases when we feel a kinship with, interest in, or passion for what we are attempting to learn (Piaget, 1978). Further, we go about learning in a wide variety of ways, influenced by how our individual brains are wired, our culture, and our gender (Delpit, 1995; Gardner, 1983; Heath, 1983; Sternberg, 1985; Sullivan, 1993).

Mixed-ability classrooms that are ambiguous about learning goals, which evoke little passion, that cast the teacher as the centerpiece of learning, and that lack responsiveness to student variance show little understanding of these various learning realities. They lack the foundation of all powerful learning, top quality curriculum and instruction as well as a key refinement of superior curriculum and instruction, differentiated or responsive instruction. In regard to the first-named deficit, these classrooms operate as though clarity of understanding can be achieved through doubt and that fires of inquiry will be ignited in the absence of a flame. In regard to the latter deficit, they imply that all students need to learn the same things in the same way over the same time span.

Ensuring rock solid clarity about where we want students to end up as a result of a sequence of learning is fundamental to educational success. Remembering that we cannot reach the mind we do not engage ought to be a daily compass for educational planning. Offering multiple and varied avenues to learning is a hallmark of the kind of professional quality that denotes expertise. Our students each of them are a message that we can never stop attending to the craftsmanship and creativity of teaching.

The focus of this Research Paper is on the refinement of high-quality, alluring instruction that we call "differentiation." This study, however, calls for clarity and quality in what we differentiate. It is an exercise in futility to try to meet the needs of all learner, incoherent approaches to differentiation.

Strategies of differentiation in inclusive classroom

It can be beneficial to know about certain types of disabilities before teaching students with labels, often teachers are effective when they are accepting, look for strengths in their students, provide personal attention when necessary, and allow for differences in the ways students approach tasks and complete classroom work. Some of the easy strategies are as:

Big Question Teaching: The easiest way to differentiate for all learners is to frame lessons and units as questions, issues, or problems especially in humanities. Questions or problems based on critical issues stimulates the students to think innovatively and the best way of getting different responses from different students and also encouraging some of them for further learning and investigation. Some learners will provide answers that are more concrete while others will be able to answer in ways that are more complex and abstract. For example: What does it mean to be a good human being? Or "What will be your first decision as an environment minister?" Using problems, questions, or critical issues as the base of a lesson or unit helps the teacher to "narrow the topic, delimiting content coverage and reducing the likelihood of fragmented and superficial treatment of subject matter."

Centers or stations: Centers or stations involve setting up different spots in the classroom where students work on various tasks simultaneously on their pace and abilities. Stations involve flexible grouping because not all students need to utilize all stations. Centers or station teaching is ideal for use in the inclusive classroom since it allows teachers to work with individual students or small groups of learners without needing to push them to achieve the desired objectives.

Stations or centers might be teacher-led if new knowledge is to be given or student-led if mastery is to be obtained on the information given by the teacher. For example in a high school mathematics classroom, learners might rotate through five stations according to their potentials:

1. Working with the teacher to learn about surface areas and volumes,
2. Solving problems of surface areas and volumes from the textbook,
3. To generate a list of applications related to surface areas and volumes from the real world,
4. Working on problems related to surface area and volumes on computer (designed by teacher or downloaded from internet) with a small group; and
5. completing a review worksheet from the last unit if last unit not mastered.

Project-based instruction: Project-based instruction is one of the best ways to differentiate instruction as number of student needs and learning styles can be addressed. Projects independent or group based can be assigned by the teacher or can be chosen by the students. If it is a group project, there are increased opportunities for peer support and the development of relationships. Students can work at their own pace; and a number of skills and disciplines can be incorporated into any project. Projects are ideal for those who thrive when given opportunities to immerse themselves in one topic.

Curriculum overlapping: Students needing more enrichment or more support might work on objectives that are different from those being addressed by their peers. When teachers use curriculum overlapping, some students focus on objectives that are different from but clearly connected to those being addressed by the class. For example, a student who already

knows a lot about various tribes of various states can opt out some lessons of geography class to design a classroom website that helps classmates study about those tribes and connect to various internet resources (student works on refining and learning technology skills while practicing geography skills). Or a student who has already read and studied a certain novel which is now being studied by other students in the class can take time to adapt that novel into a play.

Tiered assignments: Tiered assignments are basically the learning tasks designed at different levels of complexity according to students' readiness levels, or at times keeping the learning outcomes same the learning tasks can be designed according to students' learning preferences viz. learning styles or Gardner's multiple intelligences.

For example tiered in Process in high school science class, based on the students' learning style, learning tasks can be differentiated to achieve the same objective viz.

Tier 1: The students who have visual/spatial mode of learning style or artistic qualities can be asked to prepare the model or sketch of oxygen atom by clearly showing its subatomic particles.

Tier 2: The students who have bodily/kinesthetic mode of learning style may be asked to demonstrate how the nitrogen atom will look like by considering themselves as sub atomic particles.

Tier 3: The students who have verbal/linguistic learning style can be asked to describe the structure of potassium atom with its sub atomic particles.

The assignments also meet the needs of at-risk students. Since most teachers are under time constraints, teachers work together in teams to plan activities for a particular subject. Activities can be designed for small groups as well as individual students.

Some of the tips that can be followed by teachers in any classroom

Based on Content

* Utilize pre-tests to assess where individual students need to begin study of a given topic or unit.
* Objectives should be framed at various levels of Bloom's taxonomy.
* Break learning tasks into smaller, more manageable parts that include structured directions for each part.
* To have students access to a variety of materials that target their learning preferences.

Based on Process

* To develop variety of activities that targets various learning styles and multiple intelligences.
* To establish stations for inquiry-based, independent learning activities.
* To create activities that vary in level of complexity and that require some degree of abstract thinking.
* To make use of flexible grouping to group and regroup students based on factors including content, ability of students, and assessment results.

Based on Product

* Variety of assessment strategies should be used viz. projects, assignments, performance based tests, open-ended Questions that reflect a variety of learning styles and interests.
* Balance teacher-assigned and student-selected projects.

" Make assessment an ongoing, interactive process.

Conclusion:

Differentiation is an organized, yet flexible way of adjusting teaching and learning methods to accommodate each child's learning needs and preferences in order to achieve his or her maximum growth as a learner. Differentiated instruction provides multiple approaches to content, process, and product, is student-centered, a blend of whole-class, group, and individual instruction. Although educators are continually challenged by the ever-changing classroom profile of students, resources, and reforms, practices continue to evolve and the relevant research base should grow. Differentiation demands the commitment on the part of teachers, administrators, and students. For teachers and students, the challenge is to move comfortably into a new instructional paradigm. For administrators, the challenge is to support teachers' professional development, provide teachers access to a variety of instructional materials, and encourage them to use new methodologies and teacher support networks or peer coaching.

References:

Adapted from "The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners," by Carol Ann Tomlinson, 1999, p.16

Agran, M., Alper, S., & Wehmeyer, M. (2002). Access to the general curriculum for students with significant disabilities: What it means to teachers. Education & Training In Mental Retardation & Developmental Disabilities, 37(2), 123-133. doi: 10.1177/00224669030370030501

Agran, M., Cavin, M., Wehmeyer, M., & Palmer, S. (2006). Participation of students with moderate to severe disabilities in the general curriculum: The effects of the selfdetermined learning model of instruction. Research and Practice for Persons with Severe Disabilities, 31(3), 230-241

Ainscow, M., Howes, A., Farrell, P., & Frankham, J. (2003). Making sense of the development of inclusive practices. European Journal of Special Needs Education, 18(2), 227-242. doi:10.1080/0885625032000079005.

Reach Every Student Through Differentiated Instruction

Delpit, L. (1995). Other people's children: Cultural conflict in the classroom. New York: The New Press.

Gardner, H. (1993). Multiple intelligences: The theory in practice. New York: Basic Books.

Heath, S. (1983). Ways with words: Language, life and work in communities and classrooms. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Howard, P. (1994). An owner's manual for the brain. Austin, TX: Leornian Press.

https://education.cu-portland.edu/blog/classroom-resources/examples-of-differentiated-instruction/

https://education.cu-portland.edu/blog/classroom-resources/examples-of-differentiated-instruction/

https://www.google.co.in/search?q=define+differentiated+instructions&sa=X&ved=0ahUKEwjh8qXMlY_cAhUJK48KHbYBDUEQ7xYIIygA&biw=1366&bih=654

https://classroom.synonym.com/differentiated-instruction-important-6390882.html

https://www.google.co.in/search?q=differential+instruction&source=lnms&sa=X&ved=0ahUKEwiZkqrE7ovjAhUMsI8KHVF8A9YQ_AUICygA&biw=1366&bih=654&dpr=1

https://www.google.co.in/search?q=what+is+differentiation&source=lnms&sa=X&ved=0ahUKEwiA0cem74vjAhWIKo8KHQ6OCukQ_AUICygA&biw=1366&bih=654&dpr=1

Kalpana Thakur (2014), Differentiated Instruction in the Inclusive Classroom Institute of Educational Technology and Vocational Education, Panjab University, Chandigarh- 160014, INDIA, Research Journal of Educational Sciences, ISSN 2321-0508 Vol. 2(7), 10-14, November (2014)

National Research Council. (1990). How people learn: Brain, mind, experience, and school. Washington, DC: National Academy Press.

Piaget, J. (1978). Success and understanding. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Sternberg, R. (1985). Beyond IQ: A triarchic theory of human intelligence. Cambridge, MA: Cambridge University Press

Sullivan, M. (1993). A meta-analysis of experimental research studies based on the Dunn and Dunn learning styles model and its relationship to academic achievement and performance. Doctoral dissertation. St. John's University.

Wiggins, G., & McTighe, J. (1998). Understanding by design. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.

Vygotsky, L. (1962). Thought and language. Cambridge, MA: MIT Press.

■■■

STUDY OF EFFECT OF FITNESS TRAINING FOR THE DEVELOPMENT IN PERFORMANCE OF BADMINTON PLAYERS

DR. SEEMA V. DESHMUKH
Director Of Sport and Physical Education
Smt.S.R. Mohata Mahila Mahavidyalaya, Khamgaon, Dist.Buldhana

Abstract :

Badminton is a fun active sport which is an easy game to practice with few painless rules. It boosts up your muscles, adds strength to the muscles, improves blood flow rate and the benefits are endless. Apart from physical benefits there are mental advantages of badminton too. Badminton is a breathtaking athletic sport. It engages muscles in both the lower body and upper body, and uses several muscles all at once. In above paper the researcher studied the effect of fitness training on the performance of badminton players by statistical methods. After collecting the data, the data was analyzed and conclude the findings.

Introduction :

Badminton is a racquet sport played using racquets to hit a shuttlecock across a net. Although it may be played with larger teams, the most common forms of the game are "singles" and "doubles". To be successful in badminton you need excellent court speed and agility, with a good background of endurance. The fitness training for badminton should focus on speed, agility and endurance, with also strength and flexibility also important. There are drills to increase foot speed, such as quick feet ladder drills.

1. Strength Training

Badminton is a breathtaking athletic sport. It engages muscles in both the lower body and upper body, and uses several muscles all at once. As a result, there are multiple reasons to develop these muscles for strength. Performing strength exercises will automatically translate to advantages on the badminton court.

Compound exercises are workouts which incorporate various muscle groups at the same time. It is the most effective way to develop your strength in addition to being the most significant for badminton. Compound exercises enable you to lift more weight, consequently strengthening your whole body.

2. Aerobic Training / Cardiovascular Fitness

Endurance or aerobic fitness is vital for badminton. Essentially, the purpose of this training is to improve the transportation of oxygen and food energy to the working muscles. Aerobic training is any exercise that increases the heart rate significantly for an extended period.

Moreover, aerobic exercises enhance quick recovery from exercise and restores energy supplies needed for the next activity.A player with superior aerobic fitness can play hard without getting as exhausted as a less fit opponent. Once a player is tired, the frequency of mistakes increases; therefore, aerobic training is associated with success in long games.

Badminton itself is an aerobic activity, thus performing games as part of aerobic training

is an acceptable option. Any practice which engages the large muscles (arms, legs) will improve aerobic fitness, so long as it lasts for 20 minutes or more. Suitable exercises include swimming, cycling, running, and other fitness activities.

Review of Literature

Hicks, (1993), conducted a study to measure a player's ability to execute selected badminton strokes and general playing ability using 64 college women enrolled in badminton classes. Originally, she wanted a five time battery of valid and reliable tests, but concluded by recommending three items: clear tests, a smash test and a strategy test. Reliability was determined by the odd-even method for each test item.

Methodology

The researcher has described the design of the study in detail. The size and selection of the sample, the variable and the control employed the sources of data, the tools and the method of gathering data, the description of data gathering instruments and the statistical procedure used in the analysis are carefully described.

Sources of Data

The researcher did the data collection through the Smt. S.R. Mohata Mahila Mahavidyalay College in Buldhana District.

Selection of Subject

The study was done about the effect of Fitness training on the badminton players. The researcher selected the 30 badminton players from the Smt. S.R. Mohata Mahila Mahavidyalay College in Buldhana. Their ages varied from 21 to 27 years.

Collection of Data

The researcher chose the Badminton players of. In this study the students were chosen randomly having age group between 21 to 27. The researcher divided the players into two groups, the experimental group, which was given Fitness training for six weeks.The experimental group students exercised. And other was control group which was not trained for the sport. The performance were examined before and after the fitness training program of the players.

Analyzing data

The researcher analyzed the mean, S.D. and 'T' Ratio of the players, from which the performance of the players were conclude of the both groups. Analyzing the effects of Fitness trainings for better performance of Badminton.

Mean differences between the pre and post test score of experimental and control groups for badminton performance

S.No.	Group	Test	N	M	SD	MD	't' value
1	E.G	Pre test	15	39.3	2.97	13.8	16.11
2	C.G	Post test	15	53.2	1.58		

The table indicated that there was significant difference found between the experimental and control group. The table showed that the trainings influenced the experimental group than the control group.

Graphical Representation

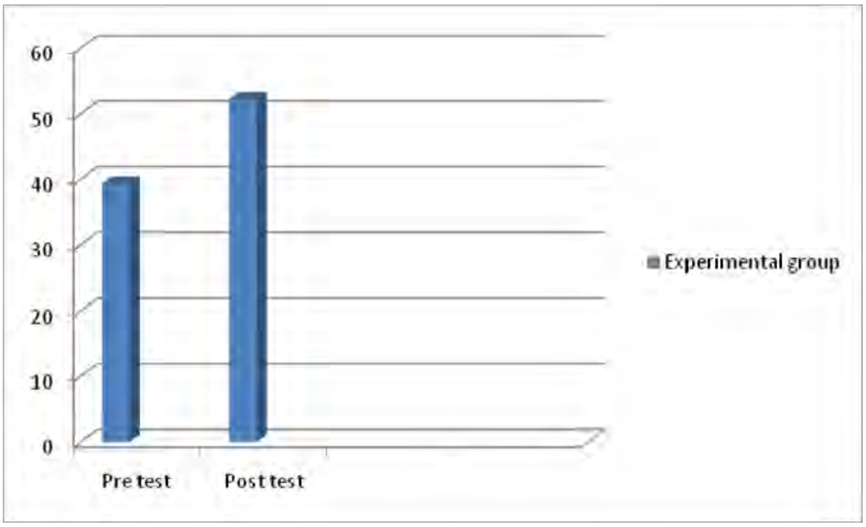

Conclusion

The researcher studied the effects of fitness training on the Badminton players. After 6 weeks of training the results were statistically analyzed and the following conclusion was drawn.

It found that the players of Badminton after performing the exercises for the fitness showed the positive result in the development of the performance of Badminton as compared to the control group which were not performing any kind of the exercises before playing badminton. However, there was a significant effect on performance development of badminton players after 6 weeks training program.

References

1. Grice, Tony (2008), Badminton: Steps to Success, Human Kinetics, ISBN 978-0-7360-7229-8

2. Guillain, Jean-Yves (2004), Badminton: An Illustrated History, Publibook, ISBN 2-7483-0572-8

3. Jones, Henry (1878), "Badminton" , in Baynes, T.S. (ed.), Encyclopædia Britannica, 3 (9th ed.), New York: Charles Scribner's Sons, p. 228

4. Kim, Wangdo (2002), An Analysis of the Biomechanics of Arm Movement During a Badminton Smash (PDF), Nanyang Technological University, archived from the original on 2 October 2008.

5. Adams, Bernard (1980), The Badminton Story, BBC Books, ISBN 0563164654

GEOGRAPHICAL DISTRIBUTION OF COVID-19 INFECTION AMONG THE DISTRICTS OF NORTH BIHAR

Dr. ALPNA JYOTI
Assistant Professor / Guest Faculty
Deptt.of Geography,
Marwari College, Darbhanga LNM University, Darbhanga (Bihar)

Abstract:-

Etymologically, the term 'COVID' is analysed as 'CO' stands for corona, 'VI' for virus, and 'D' for disease. In other words, COVID stands for corona virus disease.Formerly, this disease was referred to as '2019 novel coronavirus' or '2019-nCoV.' The COVID-19 virus is a new virus linked to the same family of viruses as Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS) and some types of common cold. Coronavirus disease (COVID-19) is an infectious disease caused by a newly discovered coronavirus.Coronavirus disease (COVID-19) is an infectious disease caused by a newly discovered novel coronavirus.Most people who fall sick with COVID-19 will experience mild to moderate symptoms but if their immunity of their bodies becomes high, they recover without special treatment.

Keywords: Coronavirus,Disease, Pandemic, Immunity,Respiratory Syndrome.

Introduction:

Coronaviruses are a large family of viruses that cause illness ranging from the common cold to more severe diseases such as Middle East Respiratory Syndrome and Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS-Co). A novel coronavirus is a new strain that has not been previously identified in humans.

A pandemic is defined as "an epidemic occurring worldwide, or over a very wide area, crossing international boundaries and usually affecting a large number of people". The classical definition includes nothing about population immunity, virology or disease severity.Pandemics can be said to occur annually in each of the temperate southern and northern hemispheres, given that seasonal epidemics cross international boundaries and affect a large number of people. However, seasonal epidemics are not considered pandemics.

Geographical Personality of the Study Area:

The study area consists twenty one districts of north Bihar extending on 55527 sq.kms. and with its total population 68430886 according to 2011 census. The whole study region has been divided into five divisions ie. Saran, Champaran, Darbhanga, Kosi and Purnea. The study area is a humid region having several rivers like Gandak, BurhiGandak, Bagmati, Kamla, Balan, Lakhadei, Adhwara Group of rivers, Kosi and Mahanandarivers. The region is characterised by humid rainfed region with alluvial soil.Following is the introduction of north Bihar:

Table : 01 --INTRODUCTION OF NORTH BIHAR

DIVISION	S. N.	DISTRICT	AREA		Population, 2011	
			AREA IN SQ.KM.	%age to the Total Area of North Bihar.	POPULATION (2011)	%age to TotalPop.of North Bihar.
1) TIRHUT	1	PaschimiChamparan	5258	9.47	3922780	5.73
DIVISION	2	PurbaChamparan	3968	7.15	5082868	7.43
	3	Sitamarhi	2200	3.96	3419622	5.00
	4	Sheoher	443	0.80	656916	0.96
	5	Muzaffarpur	3172	5.71	4778610	6.98
	6	Vaishali	2036	3.67	3495249	5.11
DIVISION		**TOTAL**	17077	30.75	21356045	31.21
2) SARAN	7	Saran	2641	4.76	3943098	5.76
DIVISION	8	Siwan	2219	1.28	3318176	4.85
	9	Gopalganj	2033	3.66	2558037	3.74
DIVISION		**TOTAL**	6893	12.41	9819311	14.35
3) DARBHANGA	10	Madhubani	3501	6.31	4476044	6.54
DIVISION	11	Darbhanga	2279	4.10	3921971	5.73
	12	Samastipur	2904	5.23	4254782	6.22
	13	Begusarai	1918	3.45	2954367	4.32
DIVISION		**TOTAL**	10602	19.09	15607164	22.81

DIVISION	15	Saharsa	1687	3.04	1897102	2.77
	16	Madhepura	1788	3.22	1994618	2.91
	17	Khagaria	1486	2.68	1657599	2.42
DIVISION		**TOTAL**	7386	13.30	7777716	11.37
5) PURNEA	18	Araria	2830	5.10	2806200	4.10
DIVISION	19	Kishanganj	1884	3.39	1690948	2.47
	20	Purnea	3229	5.82	3273127	4.78
	21	Katihar	3057	5.51	3068149	4.48
DIVISION		**TOTAL**	11000	19.81	10838424	15.84
BHAGALPUR DIVISION	**22**	Bhagalpur	2569	1.48	3032226	4.43
NORTH BIHAR		**TOTAL**	55527	31.93	68430886	65.92
BIHAR		**TOTAL**	173877	100.00	103804637	100.00

Source: 1. District Census Handbook, 2011

Origin of coronavirus :

As per the information says -Wuhan province of China is the real birth place of dreadful corona virus. Several of the early cases had visited Huanan Seafood Wholesale Market and so the virus is thought to have a zoonotic origin. The virus that caused the outbreak is known as SARS?CoV?2, a newly discovered virus closely related to bat coronaviruses, pangolin coronaviruses, and SARS-CoV. COVID-19 has a natural origin as is the existingglobal scientific consensus. The probable bat-to-human infection may have been among people processing bat carcasses and guano in the production of traditional Chinese medicines. The earliest known person with symptoms was later discovered to have fallen ill on 1 December 2019, and that person did not have visible connections with the later wet market cluster. Of the early cluster of cases reported that month, two-thirds were found to have a link with the market.

Nomenclature:

On December 31, 2019, a strange new pneumonia of unknown cause was reported to the Chinese WHO Country Office. A cluster of these cases originally appeared in Wuhan,

a city in the Hubei Province of China. These infections were found to be caused by a new coronavirus which was given the name "2019 novel coronavirus" (2019-nCoV). It was later renamed "severe acute respiratory syndrome coronavirus 2," or SARS-CoV-2 by the International committee on Taxonomy of Virus on February 11, 2020. It was named SARS-CoV-2 because the virus is a genetic cousin of the coronavirus which caused the SARS outbreak in 2002 (SARS-CoV). The unofficial name for the virus is "the COVID-19 virus."

How it (corona virus) spreads :

The virus that causes COVID-19 is mainly transmitted through droplets generated when an infected person coughs, sneezes, or exhales. These droplets are too heavy to hang in the air, and quickly fall on floors or surfaces.You can be infected by breathing in the virus if you are within close proximity of someone who has COVID-19, or by touching a contaminated surface and then your eyes, nose or mouth.Although for most people COVID-19 causes only mild illness, it can make some people very ill. More rarely, the disease can be fatal. Older people, and those with pre-existing medical conditions (such as high blood pressure, heart problems or diabetes) appear to be more vulnerable.

Most Common Symptoms :

The symptoms of corona+ cases never remain stable. Symptoms vary from man to man and place to place. COVID-19 affects different people in different ways. Most infected people will develop mild to moderate illness and recover without hospitalization.In most of the corona+ cases various types of symptoms in corona positive cases are as follows:

Table - 02

CORONA POSITIVE CASES IN THE DISTRICTS OF NORTH BIHAR

Sl.No.	Symptoms of Corona + cases	No. of Corona + cases Casas	%age Casas
1	Fever	93	37.20
2	Dry cough	62	24.80
3	Tiredness	19	7.60
4	Aches and pains	16	6.40
5	Sore throat	13	5.20
6	Diarrhoea	13	5.20
7	Conjunctivitis	10	4.00
8	Tiredness	9	3.60
9	Aches and pains	7	2.80
10	Headache	4	1.60
11	Loss of taste or smell A rash on skin, or discolouration of fingers	3	1.20
12	or toes	1	0.40
	Total	250	100.00

Source : Mobile Survey in different hospitals in North Bihar conducted byresearch scholar.

The virus can cause a range of symptoms, ranging from mild illness to pneumonia. Symptoms of the disease are fever, cough, sore throat and headaches. In severe cases difficulty in breathing and deaths can occur. Quarantine (home or facility) is meant for asymptomatic/ healthy persons who may have been exposed to the COVID-19 infection but are not manifesting any symptoms. Therefore there is no question of discharge of such persons. However their stay under quarantine period will remain 14 days from the date of last exposure.

Prevention :

Protect yourself and others around you by knowing the facts and taking appropriate precautions. Follow advice provided by your local public health agency.To prevent the spread of COVID-19:

Table : 3 -- PREVENTIVE MEASURES

Sl. No.	Prevention devices
1	Clean your hands often.
2	Use soap and water, or an alcohol-based hand rub.
3	Maintain a safe distance from anyone who is coughing or sneezing.
4	Don't touch your eyes, nose or mouth.
5	Cover your nose and mouth with your bent elbow or a tissue when you cough or sneeze.
6	Stay home if you feel unwell.
7	If you have a fever, cough and difficulty breathing, seek medical attention. Call in advance.
8	Follow the directions of your local health authority.
9	Avoid unneeded visits. Thus, accept such medical facilities that allows healthcare systems to operate more effectively, therefore, protecting you and others.

Thus, medical facilities allows healthcare systems to operate more effectively, therefore protecting you and others.

Self-care:

If you feel sick you should rest, drink plenty of fluid, and eat nutritious food. Stay in a separate room from other family members, and use a dedicated bathroom if possible. Clean and disinfect frequently touched surfaces.

Everyone should keep a healthy lifestyle at home. Maintain a healthy diet, sleep, stay active, and make social contact with loved ones through the phone or internet. Children need extra love and attention from adults during difficult times. Keep to regular routines and schedules as much as possible.

It is normal to feel sad, stressed, or confused during a crisis. Talking to people you trust, such as friends and family can help. If you feel overwhelmed, talk to a health worker or counsellor.

Urban area affected after covid-19:

The State Health Department in Bihar has brought the population of vegetable sellers of urban areas under the "must-to-be-COVID-19-tested" after the migrant labourers.This has been decided and directed to all the districts to be done in an effort to curb the asymptomatic spread of COVID-19 infection because of their proximity while selling vegetables amid the lockdown. The directives have been issued to the district magistrates (DMs) of all 38 districts including Patna, the state capital of Bihar to collect the samples of vegetables sellers particularly from the urban and city areas for conducting proper testing for the COVID-19 infection.

Recovery rate in north Bihar is better than other towns or cities of India or in the world. In Muzaffarpur town, the recovery rate is 73.90% while it is only 24.99% in Newyork city of USA and 43.31% in Sao Polo of Brazil. Even there is better recovery rate in Muzaffarpur in comparison to Patna and Mumbay. India shows the better recovery rate in comparison of USA and Brazil.

Rural area affected after covid-19:

Village in Bihar's Siwan declared hot spot after 19 fresh cases Covid-19 in Bihar: A hard lockdown in containment zones mandates people to stay indoors and leads to closure of all businesses, including grocery stores and banks otherwise exempted from curbs as essential services.

The Bihar government imposes a hard lockdown in villages after emerging as a Covid-19 hot spot in Munger and Siwan districts that account for 29 of the state's total 60 cases. As many as 19 cases in the district have been reported since then.A hard lockdown in cantonment zones mandates people to stay indoors and leads to complete closure of all businesses including grocery stores and banks otherwise exempted from curbs as essential services. Critical services such as food and medicine are home-delivered to people in cantonment zones.

Table - 05

CORONA POSITIVE CASES IN THE DISTRICTS OF BIHAR

Sl.No.	District	Corona Positive cases	%Age Distribution
1	Madhubani	355	22.43
2	Darbhanga	277	17.50
3	Samastipur	251	15.86
4	Muzaffarpur	201	12.70
5	E.Champaran	162	10.23
6	W.Champaran	133	8.40
7	Sitamarhi	131	8.28
8	Sheohar	73	4.61
TOTAL		**1583**	100.00

Source : Daily Newspaper 'Hindustan' dt 23.06.2020

The table mentioned above represents the corona positive cases in different districts of north Bihar in the month June, 2020. According to the table Madhubani district with 355 cases out of the total cases in north Bihar, was the most corona affected among the districts during the month of June, 2020. Darbhanga district followed the next where 277 positive cases were found June, 2020. Sheohar district has been recorded as the least affected district by Corona positive cases where the number of total corona positive cases was 73 ie. 4.61% of the total corona positive cases in north Bihar. The table given below shows the actual position of corona positive cases:

Table - 06

CORONA POSITIVE CASES IN THE DISTRICTS OF BIHAR

Sl.No.	District	Corona Positive cases	%Age Distribution
1	Muzaffarpur	1709	27.87
2	W.Champaran	966	15.75
3	Samastipur	847	13.81
4	E.Champaran	754	12.30
5	Madhubani	740	12.07
6	Darbhanga	566	9.23
7	Sitamarhi	358	5.84
8	Sheohar	192	3.13
TOTAL		**6132**	100.00

Source : Daily Newspaper 'Hindustan' dt. 24.07.2020

The table mentioned above represents the comparative corona positive cases in different districts of north Bihar in the month July, 2020. The table represents that Muzaffarpur district with 1709 corona positive cases out of the total cases in north Bihar, was the most corona affected among the districts of north Bihar. During the month of July,2020 but in the month of July, 2020, Muzaffarpur district has been recorded as the most affected district by Corona positive cases where the number of total corona positive cases is 1709 ie. 27.87% of the total corona positive cases in Bihar. In June, 2020, Sheohar districtwas the least affected district and in the month of July also, the district remained as the least affected.

The table mentioned above represents that Muzaffarpur district of Bihar is the most corona affected district is Bihar where around one fifth (20.24%) corona positive cases are found of the state. The district of Madhubani stands second next after Muzaffarpur district. The actual scenario may be studied with the help of following diagram:

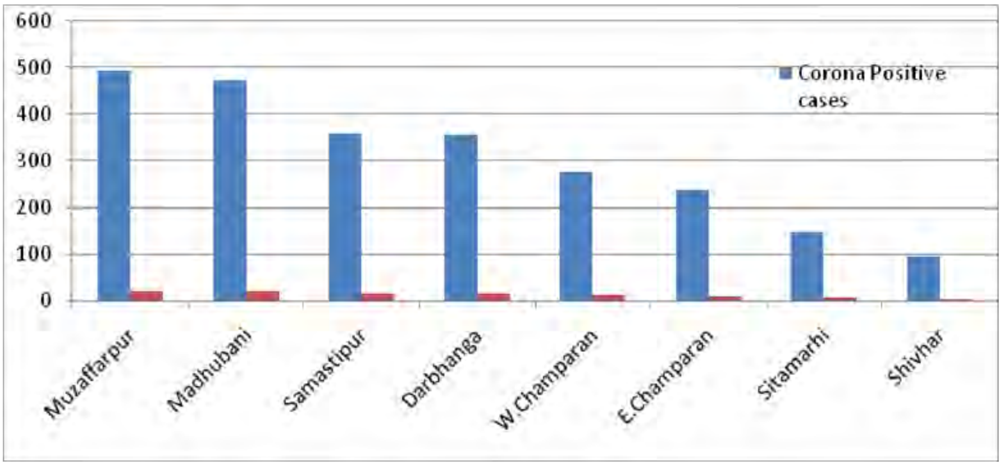

The diagram mentioned above presents a clear cut picture of increase in corona positive cases in the different districts of north Bihar.

Table - 07

TEMPORAL CORONA POSITIVE CASES IN THE DISTRICTS

Sl.No.	District	Corona Positive cases June 23, 2020	Corona Positive cases, July 24, 2020	Increase	%age Increase
1	Muzaffarpur	201	1709	1508	33.15
2	W.Champaran	133	966	833	18.31
3	Samastipur	251	847	596	13.10
4	E.Champaran	162	754	592	13.01
5	Madhubani	355	740	385	8.46
6	Darbhanga	277	566	289	6.35
7	Sitamarhi	131	358	227	4.99
8	Sheohar	73	192	119	2.62
	Total	**1583**	**6132**	4549	100.00

Source : Daily Newspaper 'Hindustan' dt 23.06.2020 & 24.7.2020.

The above mentioned table shows the comparative status of corona positive cases in the months of June and July, 2020 in the different districts of north of Bihar. The highest increase of corona positive cases has been found in the district of Muzaffarpur while the least has been found in the district of Sheohar as is expressed in the above mentioned table. W.Champaran experienced the second highest in corona positive cases next followed by Samastipur district.

Quarantine:

Total duration of quarantine shall be 14 days. All quarantined persons will undergo daily medical examination for appearance of symptoms suggestive of COVID-19. Quarantine (home or facility) is meant for asymptomatic/healthy persons who may have been exposed to the COVID-19 infection but are not manifesting any symptoms. Therefore there is no question of discharge of such persons. However their stay under quarantine period will remain 14 days from the date of last exposure.

Treatment :

To date, there are no specific vaccines or medicines for COVID-19. Treatments are under investigation, and will be tested through clinical trials.

To Procure and ensure provision of quality drugs, equipment, services and works in right quantity in a timely manner and at the most optimal rate thereby ensuring the development of an efficient health care system in Bihar.

Improve the performance of the health care system through systematic improvements in the quality, effectiveness and coverage of health services through proper infrastructure.

In some countries masks are worn in accordance with local customs or in accordance with advice by national authorities in the context of COVID-19. In these situations, best practices should be followed about how to wear, remove, and dispose of them, and for hand hygiene after removal. Advice to decision makers on the use of masks for healthy people in community settings As described above, the wide use of masks by healthy people in the community setting is not supported by current evidence and carries uncertainties and critical risks.

Bihar , as an June 21 , has recorded 7,665 coronavirus cases, of which, 51 have lost their lives but as many as 5,631 patient have recovered, leaving the state with only 1,983 active cases and one of the highest recovery rates in the country.

Conclusion :

Governmentof Biharis committed to provide timely and effective Health Care Services to the people of Bihar. A majority of the poor people of Bihar usually depend on Public/Government Health Care Delivery Systems to address their preventative and curative health needs. Optimal availability of good quality drugs procured at competitive prices, quality provision of health related services and proper construction and maintenance of health facilities are of paramount importance for better Health Care Delivery. In such a scenario, the financing and supply of drugs, services, etc. for government health services has become one of the key concerns for Government of Bihar.

To meet the above mentioned objectives Government of Bihar has set up the Bihar Medical Services & Infrastructure Corporation (BMSICL) under the aegis of the Department of Health and Family Welfare. Bihar Medical Services & Infrastructure Corporation Limited has been incorporated on 26th July 2010 under section 617 of Indian Company Act 1956 as per the Sankalp cum Memo no. 466(12) Dated 19.05.2010 of Health Department, Government of Bihar.

Further Study:

The corona positive cases in the districts of Bihar are increasing by leaps and bounds. Most of the districts of north Bihar are badly affected. Due to lack of any suitable vaccine, death rate is going high and higher. An unseen fear before the The districts of south Bihar is also being affected with faster speed.

References :

* World Health Organization (WHO), (2009), NaturalVentilation for infection control in health care settings. Geneva: WHO (http://whqlibdoc.who.int/publications/2009/9789241547857_eng.pdf)
* Mayhall CG. Hospital epidemiology and infection control. Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins; 2004.
* Wenzel RP. Prevention and control of nosocomial infections. Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins; 2003.
* "Nitish Kumar Visits Encephalitis Ground Zero, "Go Back" Cry Protesters". NDTV.com. Archived from the original on 18 June 2019. Retrieved 18 June 2019.
* World Health Organization (WHO). International health regulations (2005). Geneva: WHO; 2006. (http://www.who.int/csr/ihr/en)
* "Muzaffarpur Deaths: CM Calls for Hospital Expansion, Toll at 109". The Quint. 18 June 2019. Archived from the original on 18 June 2019. Retrieved 18 June 2019. ■■■

A GEOGRAPHICAL STUDY OF CHANGING SEX RATIO IN AMRAVATI DISTRICT (MAHARASHTRA)

Dr. Sandip S. Bhavsar
Department of Geography G.T.Patil Arts, Commerce & Science College Nandurbar Dist. Nandurbar

Dr. ParagVishnupantTatte
Department of Geography A.S. Mandal Arts, Commerce & Science College Taloda Dist. Nandurbar.

ABSTRACT

The number of females in a population is equal to the sex ratio per thousand males. The social status of the population is understood from the sex ratio. In a population where men and women have equal status, the proportion is close to a thousand.Sex ratio imbalances stem mainly from male-female differentials in survival rate, which in turn, are connected with various socio-economic, cultural and historical factors. Among various elements of population composition, sex ratio holds a prime place for population geographers.Sex ratio is one of the important attributes of population composition. It is expressed as the number of females per thousand male populations. It is one of the indices to study level of development of a region. Sex ratio may vary among different regions. Primary sex ratio is the sex ratio at the time of conception, secondary sex ratio is the ratio at the time of birth and tertiary sex ratio is the ratio found at the time of enumeration. In present paper based on the 1991 to 2011 census data, intends to examine the changing sex ratio in total population.

KEYWORDS: Sex-ratio, Population composition, male -female, Amrativti District,

INTRODUTION:-

The sex composition of the population bears reflection of the changes in birth, death and migration rates of it. Considerable changes in these demographic characteristics have been noticed among the sample villages, and this has created imbalances in the proportion of males and females. Sex ratio is a number of female per thousand males. An ideal sex ratio is 1000, which means equal number of male and females in population, but these hardly exists any such region.

The proportion of the two sexes is fundamental to the geographic analysis of an area because it is not only an important feature of the landscape but it also influences the other demographic elements significantly and as such provides an additional means for analyzing the regional landscape. (Trewartha 1953)

Sex ratio is one of the important indices to comprehend women's health and position in any society. India has distinction along with China and a few South Asian countries having a deficit of females since long and still this ratio is in favour of men and the proportion of women has continuously been declining. This is largely interpreted as the symptom of low status of women in the country. Sex ratio is one of the significant demographic development indices, which can determine the status of women in a region or country.

Unquestionably the classification of population according to sex generally influences

the form, tempo and life of any region group or community. The balance between the sexes is an important aspect of population structure. The proportion of man and woman to the total population has vital bearings as this effect the supply of labor through marriage and fecundity. In case the proportion of males is higher than that of females more workers will be available. With the exception of the females of lower classes, the customs and institution of the country preclude women in our country contributing to the wealth. The sex ratio, which in its own turn may be affected by post fertility; a mortality and migration, plays an important part in determining birth and death rates in a community.

The numerical superiority of males over females in Maharashtra as well as in the Amravti district is attributable mainly to the male selective rural-urban migration. The opportunities for female employment in urban areas are limited while the cost of living in these areas is very high therefore, the male migrants prefer to leave their families in the rural areas, and they move to urban places in search of employment. Lesser number of women migrates as compare to males because of social, religious and economic limitations, influences of the human behaviour and their outlook about life.

Siddiqui and Siddiqui (1993) analyzed the regional pattern of distribution of sex composition of population in Deoria district in Uttar Pradesh for the Census years 1971 and 1981 separately. He also describes the spatial changes in sex composition of population during 1971-81. It was found that a very wide range of variation occurs in regional distribution of sex ratio due to fertility, mortality, and migration.

Singh (2006) discussed the sex ratio of Scheduled Caste and Scheduled Tribes population in Manipur by using census data from 1931-2001. He observed Manipur has been experiencing a declining trend of sex ratio among the Scheduled Caste and Scheduled Tribes. The study indicate imbalance structure between males and females, due to socio-economic consequences and also birth, mortality of females

STUDY AREA:

Amravati District is one of the eleven districts ofVidarbha region of Maharashtra State. It is situated in the northern part of the State abutting Madhya Pradesh State and lies between north latitudes 20032' to 21046' and east longitudes 76037' and 78027'. The total geographical area of the district is 12210 sq. km. The district is bounded on the north by Madhya Pradesh, on the east by Nagpur and Wardha districts, and on the south and south west by Yavatmal, Akola and Buldhana districts. Wardha River forms the eastern boundary of the district. The district headquarters is located at Amravati Town. For administrative convenience, the district is divided in 14 talukas viz., Amravati, Morshi, Warud, Tiwsa, Chandur Railway, Nandgaon, Bhatkuli, Daryapur, Anjangaon, Dharni, Chikaldhara, Achalpur and Chandur Bazar. It has a total population of 28,87,826 of which male and female are 14,82,845 and 14,04,981 respectively as per 2011 census. The district has 13 towns and 1698 villages. Major part of the district comes under Purna-Tapi and Wardha River basins. The important rivers flowing through the district are Tapi, Purna, Wardha, Pedhi and Chandrabhaga

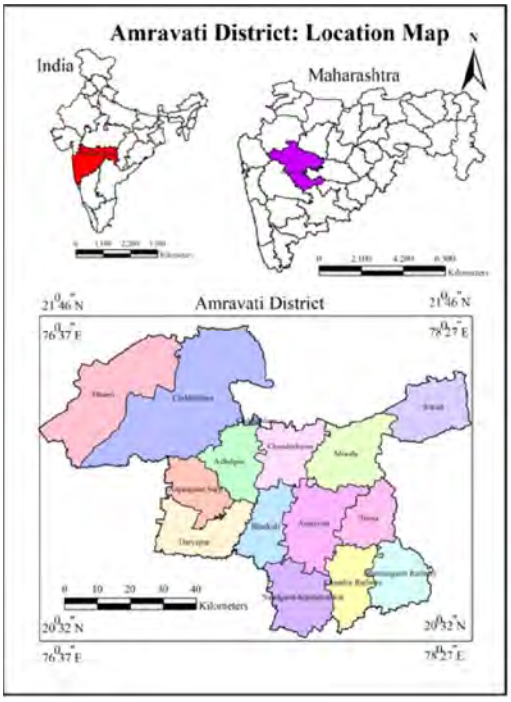

OBJECTIVES:

- * To study spatial pattern of sex ratio in study region.
- * To analyze the decadal changes in Sex Ratio in study region.
- * To find out the factors affecting on Sex Ratio in study region.

DATA BASE AND METHODOOGY:

This study is based on the reliable and accurate census data. It is not possible to conduct individual enumeration of the required data from door to door in study region. The required secondary data has been collected from the

A) District census handbook (1991,2001 & 2011)

B) Other Government publications-

i) Socio -Economic review

ii) Records of zila perished.

iii) District statistical abstract.

Sex ratio is measured in terms of number of females per thousand males. That is

$$\text{Sex Ratio} = \frac{\text{Female Popualtion}}{\text{Male Population}} \times 1000$$

To make the comparative analysis the sex ratio of population has also been computed. It can give better understanding regarding the issues pertaining to rise or fall in either of the sex ratios.

The geographical study of over 20 years i e from 1991-2011has been analyzed for concentration of Sex Ratio. For detailed study of changes in Sex Ratio a specific 14tahsils are selected. The collected data has been processed and analyzed by using different quantitative, statistical technique. The tabulated data has been presented by graph.

According to table no, 1 sex ratio of the total district was 936 in 1991 and increase to 977 and 978 and 945 during the decade of 1991-2001 and 2001-2011. There is found wide variation in the sex ratio from tahsil to tahsil has been due to the availability of health care facilities, mortality pattern and the pace of migration.

According to census 1991 tahsil wise sex ratio clearly shows that Daryapurtahsil has recorded the maximum sex ratio with 954 female per thousand males followed by Bhatkuli, Dharni, NandgaonKhande, Chandur Rly, Achalpur and Chikaldharatahsils with 951, 951, 950, 945, 943 and 937 female per thousand males respectively. The Tiwasatahsil has recorded the minimum sex ratio with 858 female per thousand males followed by Amravati, Warud, Chandur, Bajar, Anjangaonsuji and Morshitahsils with 919, 932, 933, 934 and 935 female per thousand males respectivelyDhamangaon Rlytahsil the sex ratio is 00 females per thousand male. Several factors have been ascribed to this national phenomenon of declining sex-ratio.

Table No 1

Amravati District: Changes Sex ratio (1991 to 2011)

Sr. No.	Name of Tahsil	Females Per 1000 Males		
		1991	**2001**	**2011**
1	Amravati	919	932	967
2	Achalpur	943	932	957
3	Morshi	935	939	946
4	Chandur Rly.	945	936	943
5	Daryapur	954	940	948
6	Dharni	951	962	770
7	Chikaldhara	937	952	945
8	Anjangaonsuji	934	932	946
9	ChandurBajar	933	932	955
10	Warud	932	938	950
11	Tiwasa	858	938	952
12	Bhatkuli	951	948	947
13	NandgaonKhande	950	942	949
14	Dhamangaon Rly	00	938	947
	District	**936**	**977**	**978**

Source: District Census Handbook, Amravati (M.S.) (1991 to 2011)

The census year 2001 in the highest sex Ratio was recorded in Dharnitahsil with 962 followed by Chikaldhara, Bhatkuli, NandgaonKhande, Daryapur and Morshtahsils with 952, 948, 942, 940 and 939 females per thousand male. About 8 thaisls the sex ratio found between

932 to 938 females per thousand male. The reason is due to the development of educational, industrial and legal facilities in the tahsils migration of men have increased. In comparison, the migration of women is less therefore the sex ratio in these tahsils is less than other thasils.

According to census 2011 compare to emerged as a period of moderate Sex Ratio..During this period in Amravatitahsil has recorded the maximum sex ratio with 967 followed by Achalpur, ChandurBajar, Tiwasa, Warud, NandgaonKhande and Daryapur with 957, 955, 952, 950, 949 and 948 female per thousand males respectively. The Dharnitahsil has recorded the minimum sex ratio with 770 followed by Chandur Rly and Chikaldharatahsilswith 943 and 945 female per thousand males respectively. In the remaining 4tahsil the sex ratio ranges 946 to 947.

The reason for finding the gender ratio is the location of this tahsil district. As well as here migration of male class for workalso job search etc. Migration for a reason excess is found the proportion of females is less than that of males so here the sex ratio is low.
Proportion of females per thousand males among the tahsils due to the influence of developmental activities has been comparatively at the lower side due to the migration of male population, female population increases in reference to the distance from the urban centers in various tahsils the proportion of females start declining. In most of the tahsils of the region it has been observed that more than population is married..

CONCLUSION

Sex ratio in Amravati district gender ratio is a very important factor in terms of demographics. The population of any region is affected by the sex ratio between men and women the ratio is called the sex ratio. Both women and men are key elements in the social structure there are points. The social and economic factors are affected by the sex ratio of the population in this region there should be a balance between the sex ratio of men and women in the region.The migration is usually sex selective, majority of male migrated to seeking employment and better jobs as compare to present jobs. The inequalities in regional development change economic pattern as well as economic opportunities. Hence, the backward economy and less opportunity for economic development push male population out of the region, this

fact effects on the pattern of sex ratio of the study region.The sex-ratio reflects the socio-economic and demographic characteristics of the population. It is therefore, worthwhile to study the changes in sex-ratio during 1991-2011. Comparable figures for 1991 to 2011 indicate that the entire tahsils have indicated decline in the sex-ratio.The sex ratio of the population is factors that determine the dynamics of the population. The sex ratio is the marital status and growth of the population depends on it. Apart from this the occupation structure is due to the gender structure of the population were affected. Gender ratio is a study of the social and economic status of a region useful to because in occupation structures like agribusiness, mining, men are more involved in communication and trade.

REFERENCES:-

* BarahBamal (2002) 'Sex Composition in Assam: A Geographical Analysis', The Deccan Geographer, Vol. 40, No. 1, Pp. 43-52.
* Census of India, District Census Handbook Amravati District (1991, 2001and 2011).
* Chandna, R. C and Sidhu, M. S. (1979) Sex Ratio and its Determinants, Transactions, Institute of Indian Geographers, Vol 1, pp. 17-23.
* Gosal G. S. (2001): 'Sex Composition in India', Account Report Indian National Science Academy, New Delhi. Pp. 31-33.
* H.N. Rede (2012) Changes of Sex-Ratio InOsmanabad District Golden Research Thoughts Volume 2, Issue. 4,
* Rajan, S. I, Mishra, U. S. and Navaneetham, K (1991) Decline in Sex Ratio: An Alternative Explanation Revisited, Examined, Economic and Political Weekly (Nov 14) pp. 2505-2508.
* Rede, H.N. (2010) Population Dynamic in Osmanabad Districts Maharashtra BhugolshastrasanshodhanPatrika, Vol. xxvii No. 2 July - Dec. 2010 Page 31-36
* Shrivastva, R.K. (1998) Change in sex-ratio of seoni District (M.P.) The Deccan Geographer,Vol No.- 2 Dec. 1998, PP 45-58
* SiddiqueF. A. and Siddique G. A. (1993) 'Change in Sex Composition of Population in District Deoria, Utter Pradesh', the Geographer, Vol. XI, No. 1, Pp.61-65.
* Singh Deva N. (2006) 'A Study of Demographic Aspects of Scheduled Caste and Scheduled Tribes in Manipur', the Deccan Geographer, Vol. 44, No. 1, Pp. 17-28.
* Trewartha G. T. (1950)' A case for Population', Annals of the Association of American Geography, Vol. 43, Pp. 79-95.

■■■

Dr.Ambedkar's Vision for India's Dalits

MAHAMAD YUNUS. B . H
Assistant Professor, Department of History,
Government First Grade College, Kalagi ,Gulbarga (Karnataka)

ABSTRACT

The Buddhist revival in India ignited by Dr. B.R. Ambedkar more than fifty years ago has brought millions of the country's most impoverished and marginalized people to the Buddhist path. There is much we can learn from them, says Alan Senauke.With justice on our side, I do not see how we can lose our battle. The battle to me is a matter of joy… For ours is a battle not for wealth or for power. It is a battle for freedom. It is a battle for the reclamation of the human personality.Dr. B.R. Ambedkar, All-India Depressed Classes Conference, 1942.

INTRODUCTION

Hidden in plain sight, a modern Buddhist revolution is gaining ground in the homeland of Shakyamuni. It's being led by Indian Buddhists from the untouchable castes, the poorest of the poor, who go by various names: neo-Buddhists, Dalit Buddhists, Navayanists, Ambedkarites. But like so much in their lives, these names carry a subtle odor of condescension that suggests their kind of Buddhism is something less than the real thing.

In the children's hostels and schools of Nagpur or modest viharas in Mumbai's Bandra East slums and the impoverished Dapodi neighborhood in Pune, one finds people singing simple Pali chants, studying dharma, and meditatingwith an image of the Buddha and a photo of Dr. B.R. Ambedkar adorned with garlands of fresh flowers. During a two-week visit to India, even in the grimmest of circumstances I could feel their joy in the dharma and their hunger for deeper practice and understanding. The Buddha was clear: "I teach about suffering and the end of suffering." For those who suffer day after day, year after year, this message is hope itself.

The 2001 census puts India's Buddhist population at eight million, more than 90 percent from the untouchable communities; some scholars suggest that the number of uncounted or undeclared Buddhists is around thirty million. Buddhist communities are scattered across the nation, with the largest concentration in the state of Maharashtra."Jai Bhim!" is how Indian Buddhists greet each other. It means "Victory to Bhim"the founder of their movement, Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar.

Ambedkar was born in 1891 to a poor but educated family of Mahars, the largest untouchable caste in Maharashtra. Untouchables were excluded from many aspects of ordinary Hindu life, usually barred from entering temples, going to school, or even living within the boundaries of rural villages. Today, the numerous Dalit communities-differentiated by region, ethnicity, and subcaste-remain largely confined to occupations such as butchering, leatherwork, sweeping, and the removal of rubbish, human waste or dead animals. These jobs are seen as impure activities that are "polluting" to higher castes, and that pollution is viewed as somehow contagious.

Fortunately for the young Ambedkar, his father served in the colonial Indian Army, and he became one of the first untouchables to attend an Indian university. By his early thirties he had earned doctorates from Columbia University and the London School of Economics, and a place at the bar in Gray's Inn, a cornerstone of the British legal establishment. The extreme prejudice that Ambedkar experienced not only as boy, but later, despite his academic

achievements, is hard for many of us in the West to imagine, even in light of our own history of racism. When he returned to India to practice law in Baroda, he was one of the best-educated men in the country, but, as an untouchable, he was unable to find housing and prohibited from dining with his colleagues. Clerks tossed files onto his desk for fear of his "polluting" touch. Caste means hereditary bondage passed from generation to generation under a dominant Brahmanic society. Contrary to the Buddhist meaning of these same words, in this Hindu system "karma" means fate or the caste one is born into, and "dharma" means the duty to live out one's life within the confines of caste responsibilities. This duty includes strict endogamy, or marriage only within one's caste.

It was Ambedkar who dubbed the untouchables Dalits meaning people who are "broken to pieces." Other names have been suggested, each problematic, seen as demeaning by one group or another: Scheduled Castes and Scheduled Tribes accounting for roughly 300 million people, or 25 percent of India's population are the sanitized terms used in the Indian constitution; untouchable is a legally proscribed status; ex-untouchable is euphemism. Mahatma Gandhi's term harijan, which means "children of god," is dismissed as patronizing by adults who hardly feel themselves blessed by any divine presence.

While Gandhi was forging a nonviolent anticolonial movement, Ambedkar who often clashed with Gandhi worked for human rights and the annihilation of caste as essential to what many saw as an otherwise elite-driven nationalism. After years of attempted collaboration with reformist Hindus, including Gandhi, Ambedkar, a member of the Bombay legislature and a leader of the Mahar conference, organized a 1927 satyagraha (meaning, roughly, "truth force") of thousands to draw water and drink from the Chowdar Tank, a reservoir closed to untouchables despite a 1923 resolution of the Bombay Council. That same year, Ambedkar took the radical symbolic step of publicly burning the Manusmrti, the Brahmanic code of caste duty, which he and other Dalit leaders saw as key to the social, economic, religious, and political oppression of the untouchables.

Though untouchability was legally abolished under India's secular constitution in 1950, the reality is not much improved today. Consider Hillary Maxwell's report in a June 2003 edition of the online National Geographic News: India's untouchables are relegated to the lowest jobs, and live in constant fear of being publicly humiliated, paraded naked, beaten, and raped with impunity by upper-caste Hindus seeking to keep them in their place. Merely walking through an upper-caste neighborhood is a life-threatening offence.

By 1935, Ambedkar had concluded that the Brahmanic caste system could not be reformed even with support from most liberal-minded Hindus. Caste oppression was not an artifact of Brahmanism, but rather its essence. Ambedkar urged the untouchables to give up the idea of attaining Hindu religious rights. He prepared to leave Hinduism and adopt another religion. He saw caste as a "system of graded inequality" in which each sub caste measured itself above some castes and below others, creating an almost infinite factionalism that divided each exploited community against another and making unity of social or political purpose almost impossible. "I was born a Hindu," Ambedkar said, "but I solemnly assure you that I will not die as a Hindu." He investigated Islam, Christianity, Sikhism and was courted by each of these groups, who were well aware that Ambedkar's conversion would bring along millions of untouchables and the promise of wide political power.

In the late 1940s, he decided that Buddhism which was indigenous to India and had been the defining religious tradition for nearly 1,500 years before being virtually eradicated was the logical home for his people. "The teachings of Buddha are eternal, but even then Buddha did not proclaim them to be infallible," Ambedkar wrote. "The religion of Buddha has

the capacity to change according to times, a quality which no other religion can claim to have… Now what is the basis of Buddhism? If you study carefully, you will see that Buddhism is based on reason. There is an element of flexibility inherent in it, which is not found in any other religion."

Ambedkar's plans for conversion were postponed while he served as India's first law minister and leader of the constitutional drafting committee. Then, in the early 1950s, setting aside his political career, he plunged into the study of Buddhism and its application to the shaping of a new Dalit identity. After long consideration and consultation, and in ill health, feeling the shadow of mortality, he converted in public ceremony in Nagpur on October 14, 1956, taking the three refuges of the Buddha, dharma, and sangha, and receiving the pancasila, or five ethical precepts, from the most senior Buddhist monk in India, U Chandramani. He then did something unprecedented. Turning to the 400,000 of his followers who were present, he offered them the three refuges and his own twenty-two vows, which included the five precepts and the renunciation of specific articles of Hindu practice and belief. This signaled a momentous renewal of Buddhism in India. A number of mass conversions followed within weeks.

Liberty, Equality, Fraternity

In 1991, when I came to work at Buddhist Peace Fellowship in Berkeley, engaged Buddhism was outside the mainstream. Twenty years later, countless centers and groups are involved in prison work, chaplaincy, feeding the poor, and organizing against war. We have come to see this as a responsibility that flows from the bodhisattva vow to save all beings. But from the start, Ambedkar's Buddhism incorporated a vision of a compassionate society and social liberation, far beyond the introspective caricature that some have of Buddhism. So it is natural that an Indian Buddhist movement, rooted in the most-oppressed segment of society, would see the oneness of personal development and social transformation.

In an All-India Radio broadcast two years before his conversion, Ambedkar said: "Positively, my social philosophy may be said to be enshrined in three words: liberty, equality, and fraternity. Let no one, however, say that I have borrowed my philosophy from the French Revolution. I have not. My philosophy has its roots in religion and not in political science. I have derived them from the teachings of my master, the Buddha."

Fraternity is the cutting edge of Ambedkar's Buddhism and the new Buddhist movement. Fraternity is sangha, the community of practitioners, and the wider community of all beings, and as such, it is linked to equality. However, fraternity is a challenge for the Dalit community. It challenges them just like race, class, and diversity challenge Western Buddhists. The social realities of India draw clear lines between all the religions Hindu, Muslim, Sikh, Christian, and Buddhist; between caste and noncaste; and, most critically, between the many Dalit groups themselves within the system of "graded inequality," each group scrambling for the tiniest privileges of social position, economic opportunity, and political power. Fraternity is what connects us. And we know this is hard work.

The Manuski Project is "action central" for Dalit social work. Its mission has four main aspects: transcending caste barriers; fighting social discrimination; developing Dalit women leadership; and building solidarity. A network of related organizations has developed in Maharashtra, Andhra Pradesh, Uttar Pradesh, Gujurat, and Tamil Nadu. Projects include education for children and adults, civil rights work, and earthquake and tsunami relief.

Free inquiry and gender equality are points that Ambedkar identified as the essence of Buddhism"I measure the progress of a community," he said, "by the degree of progress which

women have achieved"and women now lead many of the social projects. In slums and poor villages, Ambedkarite Buddhist women are leading schools, hostels, social work, and dharma communities as teachers or dharmacharinis in their own right. There are more than ninety women teachers in TBMSG. But the movement still needs to have more women in visible leadership, which means participating equally in public events and internal organizational structures.

Conclusion

There is much in this new Indian Buddhism that we share in the West. On both sides we have turned to the dharma in response to the Buddha's central message about suffering and the end of suffering. Knowingly or not, many of us in the West come to Buddhism to deal with suffering, often alienated from the religious traditions we were born into. For Dalits, whose material circumstances may be so different from ours, the motivation is the same: to learn about suffering and to reach its end, in each person's life and in society. As well, what I call the "three marks" of Western Buddhism a largely lay movement, feminization, and social action are shared by Ambedkarites. With all that we have in common, it is painful that Indian Buddhism is almost invisible to other Buddhists around the world. The time has come for us to see that a vast engaged movement in India promises to change the way Buddhism is seen by all the world's religions.

REFERENCES;

1. Ambedkar, B. R. (2010). Words of freedom: ideas of a nation. New Delhi: Penguin Books.
2. Ambedkar, B. R., Anand, S., & Roy, A. (2014). Annihilation of caste: the annotated critical edition.
3. Ambedkar, B. R., Rathore, A. S., & Verma, A. (2011). The Buddha and his Dhamma a critical edition. New Delhi: Oxford Univ. Press.
4. Ambedkar, B. R., & Rege, S. (2013). Against the madness of Manu B. R. Ambedkar's writings on Brahmanical patriarchy. New Delhi: Navayana.
5. Ambedkar, B. R., & Rodriguez, V. (2004). The essential writings of B.R. Ambedkar. New Delhi; Oxford: Oxford University Press.
6. Moon, V., & Damle, A. (2002). Dr. Babasaheb Ambedkar. New Delhi: National Book Trust, India.
7. Omvedt, G. (1994). Dalits and the democratic revolution Dr. Ambedkar and the Dalit movement in colonial India. New Delhi.
8. Omvedt, G. (2008). Ambedkar: towards an enlightened India. New Delhi; New York: Penguin.
9. Omvedt, G. (2011). Understanding caste?: from Buddha to Ambedkar and beyond. New Delhi: Orient Black swan Publishing.
10. Pai, S., & Kumar, A. (2014). Revisiting 1956: B.R. Ambedkar and states reorganization. New Delhi: Indian Institute of Dalit Studies?: Orient Black swan.

■■■

भारतीय समाज सुधारकांची पर्यावरणीय आंदोलने – एक अभ्यास

डॉ.प्रा.सौ. एस.पी. लाखे
इतिहास विभाग प्रमुख
नुतन आदर्श महाविद्यालय, उमरेड, जिल्हा–नागपूर (महाराष्ट्र)

समाज सुधारणेच्या प्रक्रियेत ज्यांनी आपले जीवन समर्पित केले. एक आदर्श, पुरोगामी, नवसमाजनिर्मितीची स्वप्ने पाहिली अशा समाजसुधारकांचा उदय स्वातंत्र्यपुर्व काळात झाला. सामाजिक समता प्रस्थापित करत असतांना त्यातून राष्ट्रीय ऐक्य साधण्याचा प्रयत्न या समाजसुधारकांनी केला. समाजाला खरी दिशा देण्याचे कार्य भारतातल्या कित्येक सुधारकांनी केले. आपल्या देशाबाहेरच्या बदललेल्या जगाची ओळख त्यांच्याच माध्यमातून झाली. परंपरागत, रूढीवादी, प्रतिगामी मुल्ये बाजुला सारून सातासमुद्रापलिकडे जावून आलेल्या या बुद्धिजीवी वर्गाने भारताबाहेरच्या परिस्थितीची जाणीव आपल्या कार्यातून भारतीयांना करून दिली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, लोकशाही, मानवी हक्क या तत्वाची ओळख भारतीयांना या समाजसुधारकांमुळे झाली. जुन्या रूढी, परंपरा या माध्यमातून समाजमनावर आलेली जुनी जळमटे नष्ट केल्याशिवाय भारतात ज्ञान, विज्ञान तंत्रज्ञानावर आधारीत नवसमाज निर्माण होणार नाही याची त्यांना जाणिव होती. भारतात असलेल्या समस्या नष्ट झाल्याशिवाय आणि भारताची सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक प्रगती झाल्या शिवाय भारताचा विकास होणार नाही. सुदृढ समाजरचनेवरच देशाचे ऐक्य अवलंबून असते. ब्रिटीशांसारख्या ख्रिश्चन धर्माचे श्रेष्ठत्व प्रतिपादन करणाऱ्या धर्मप्रसारकांना आपल्या धर्मातील उणिवा लक्षात आल्या. हे कळताच जाग आलेल्या भारतीय समाजसुधारकांनी आत्मचिंतन करणे सुरू केले आणि त्यातुनच धार्मिक आणि सामाजिक चळवळीचा उगम झाला.

ब्राम्हो समाज, प्रार्थना समाज, आर्य समाज, सत्यशोधक चळवळ, रामकृष्ण मिशन, दलित चळवळ, स्त्रीशिक्षण, शेतकरी, कामगार, आदिवासी अशा अनेक चळवळींच्या माध्यमातून भारतीय समाजातील, धर्मातील जुनी जळमटे नष्ट करून त्याच भारतीय समाजाला तर्कनिष्ठ, विज्ञाननिष्ठतेच्या आधारावर नव्या तेजाने तळपवण्याचा प्रयत्न झाला. समाजातील वंचित, तळागाळातील प्रश्नांना यामुळे वाचा फुटली. राजाराम मोहन रॉय, महात्मा फुले, विठ्ठल रामजी शिंदे, महर्षि कर्वे, स्वामी विवेकानंद, लोकहितवादी, आगरकर, न्या. रानडे, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यासारख्या कित्येक समाजसुधारकांचे कार्य स्वातंत्र्यलढयाच्या दृष्टीने मोलाचे ठरले. त्यांचे कार्य हे वेगवेगळया अंगाने जरी असले तरी हे देशहितासाठी हितकारक ठरले. समाजसुधारकांनी चालविलेल्या सामाजिक आणि धार्मिक चळवळीतून देशात नवनवे विचार प्रवाह उदयाला आले. भारत स्वतंत्र झाला. 150 वर्ष पारतंत्र्यात असलेल्या भारतीयांना विकासाची संधी मिळाली. एकेकाळी सुजलाम् सुफलाम् असलेल्या भारताला ब्रिटीशांनी आर्थिकदृष्टया कफल्लक जरी केले असले तरी मानवी संसाधने, शक्ती, प्राकृतिक

संपदा विपुल प्रमाणात असलेल्या भारताने पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातुन भारताचा विकास साधण्याचा निश्चय केला. उद्दीष्ट पुर्ण करण्यासाठी पाश्चात्यांच्या प्रभावाने शेती, उद्योग, व्यापार, नव्यानव्या यंत्रतंत्राचा उपयोग करणे सुरू केले. झपाटयाने झालेले औद्योगिकरण, शेतीतून अधिकाधिक उत्पन्न मिळावे म्हणून रासायनिक खतांचा, बियाणंचा, औषधाचा वापर सुरू झाला. औद्योगिकरणाच्या नावाखाली हजारो मैल वनक्षेत्र नष्ट केल्या गेले. स्वातंत्र्यानंतर भारताला विकास साधण्यासाठी अद्ययावत सामुग्रीचा वापर करणे गरजेचेही होते.

पुढील समस्याचा विचार करण्यासाठी आजचा विकास थांबवणे धोक्याचे होते म्हणून प्राप्त परिस्थितीत भारत शेती औद्योगिकरणाकडे वळला. स्वतंत्र भारतासमोर निर्वासितांचा प्रश्न, लोकसंख्या वाढ, दहशतवाद, बेरोजगारी, बेकारी, नक्षलवाद या अनेक समस्यांबरोबरच इतर समस्यांपेक्षा पर्यावरणीय समस्येचा आपण विचार करूया. भारतात पर्यावरणाची समस्या गंभीर आहे. मोठमोठया शहरामध्ये प्रदूषणाची झालेली वाढ आणि औद्योगिकरणाच्या, वेगवेगळे प्रकल्प कार्यान्वीत करण्याच्या नावाखाली पर्यावरणाचा धोका भारतातही वाढत आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा ही मानवाची प्राथमिक गरज आहे. निवाऱ्यासाठी किंवा एखादा उद्योग, प्रकल्प, पुर्णत्वास नेण्यासाठी जमीन अधिग्रहण करणे, जंगले तोडणे क्रमप्रात होते. त्यामुळे पशुपक्षांचा अधिवास नष्ट झाला. पशुपक्षांच्या अनेक प्रजाती नष्ट झाल्या आहे. ऑक्सिजन निर्मितीचे कार्य वृक्ष करतात. हवेतील कार्बनडॉयऑक्साईड वायू शोषून हे मानवाला शुद्ध हवा देतात. त्यामुळे कोणत्याही कारणाने का असेना वृक्षतोड करणे ही पर्यावरणाला हानी पोहचवणारी बाब आहे.

प्राचीन काळापासून निसर्गाला देवतेच्या रूपात मानवाने मानले होते. सजीव घटकांच्या उत्पत्तीवर आणि नाशावर हे निसर्गचक्र अवलंबून आहे. हे मानवाने जाणले होते. पाणी, जमीन, वायू, अग्नी आणि सजिवसृष्टी हे पर्यावरणाचे घटक एकमेकांवरही निगडीत आहे यांची माहिती प्राचीन ग्रंथसंपदेतून आपल्याला मिळाली आहे. शिवाजी महाराजांनी आज्ञापत्रच काढून वृक्षतोडीवर निर्बंध घातले होते. तुकाराम महाराजांनी **'वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे। पक्षीही सुस्वरे आळविती।।'** हे सांगुन वृक्षाला आपला सखासोयराच बनविले आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी आपल्या ग्रामगितेत वृक्षसंवर्धन करणे हे मानवी जीवनाचे अंग मानले आहे. **'वृक्ष सर्वांची सेवा करीती। छाया पुष्पे फळे देती।। प्राण तीही कार्य लावितो। सेवेसाठी ।।'** मानवाने सेवेचे महत्व वृक्षाकडून समजून घ्यावे असे राष्ट्रसंत म्हणतात. एकंदरीत पर्यावरणाचे महत्व प्रत्येक महानुभावांनी आपपल्या विचारातुन प्रकट केले आहे.

मानवी संस्कृतीच्या उगमानंतरच्या विकासात पर्यावरणाचेच सहाय्य आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा या गरजांची पुर्तता करण्यासाठी त्याला त्याच्या दैनंदिन जीवनात वनस्पती आणि पशुधनाचेही तेवढेच महत्व आहे. निसर्गाने स्वतःहून दिलेले आणि मानवाला त्याच्या जीवनात उपयुक्त ठरणारे घटक म्हणजेच नैसर्गिक संपत्ती होय. मानवाचा विकास म्हणजेच राष्ट्राच्या विकासातही तिला अनन्य साधारण महत्व आहे. भारत प्राचीन काळापासून नैसर्गिक संपत्तीने परिपूर्ण होता. **'सोने की चिडीया'** सुजलाम् सुफलाम् भारत सदैव स्वयंपूर्ण होता. कुठल्याही

देशाची संपत्ती ही त्या देशाच्या विकासाचा आर्थिक पाया मानल्या जाते. देशाचा सामाजिक आणि आर्थिक विकास या नैसर्गिक साधनसामुग्रीवरच अवलंबून असतो.

अन्न, पाण्यापासून माणूस काही काळ जीवंत राहू शकेल पण हवेतील ऑक्सिजन शिवाय क्षणभरही राहू शकणार नाही. असे असतांना मानवाने निसर्गाचा समतोल बिघडवला आहे. वृक्षतोडीमुळे जलस्त्रोत कमी झाले आहे. बारमाही वाहणाऱ्या नद्या आटलेल्या आहे. एकेकाळी समृद्ध भुमी प्रदूषित होवून नैसर्गिक खनिजे, डोंगर नष्ट होत आहे. हवाहवासा वाटणारा पक्षाचा किलबिलाट दुर्मिळ होत चालला आहे. अत्याधुनिक चैनीच्या जीवन पद्धतीत उंचउंच मोबाईल टॉवरमधुन होणारे किरणोत्सर्जन, अत्याधुनिक यंत्रतंत्र साधनामुळे हवामानात झालेले बदल, आलेली नैसर्गिक आपत्ती या रूपाने पर्यावरणाची समस्या निर्माण झाली आहे. याला कारण मानवाने आपल्या स्वार्थासाठी निसर्गसंपत्तीचा केलेला अमर्याद वापर होय. हवाप्रदुषण, जलप्रदुषण, वायुप्रदुषणाचा प्रश्न गंभीर बनला आहे. हवा, पाणी, सुर्यप्रकाश, भुमी, वने, खनिजे, प्राणी जीवन ही नैसर्गिक साधनसामुग्रीची मानवाने अक्षरशः लुट चालवली आहे. वर्तमानकाळातील मानवाच्या हव्यासामुळे पर्यावरणाची समस्या दिवसेंदिवस वाढतच चालली आहे. या प्रदुषणावर प्रभावी उपाय म्हणजे वृक्ष संवर्धन होय. प्रचंड जंगलतोड, त्यामुळे पर्जन्यमानावर झालेले परिणाम ढगफुटी, वादळे, तापमानात झालेली वाढ बर्फाळ प्रदेशातील भुस्स्खलन, जैवविविधतेचा ऱ्हास, नैसर्गिक प्रक्रियेत झालेले बदल, अनेकांनी निसर्गाची केलेली अपरिमित हानी, या परिणामावर चर्चा करण्यासाठी जागतिक स्तरावर प्रयत्न सुरू झाले. भारतात स्वातंत्र्यपुर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात सामाजिक आणि राजकीय चळवळीप्रमाणेच स्वातंत्र्योत्तर काळात पर्यावरण या आधुनिक समस्येवर मात करण्यासाठी पर्यावरणवादी चळवळी उभ्या टाकल्या आहे. त्याच चळवळीचा, आंदोलनाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न या शोध ानिबंधातून करण्याचा प्रयत्न होय.

पर्यावरणीय चळवळींचा प्रारंभ :–

भारतात सर्वप्रथम या पर्यावरणीय आंदोलनाचा उगम राजस्थान मध्ये झाला असे मानले जाते. राजस्थानच्या जोधपूर परिसरात बिश्नोई समाजाची संख्या अधिक आहेत. 1481 मध्ये त्यांच्या धर्माची स्थापना पियासार नावाच्या जंबोजीने केली असता या समाजासाठी 29 मुलभुत धर्म आज्ञा सांगितल्या आहेत. त्यात हिरवीगार झाडे कधी तोडू नये आणि सजीवांची कधीही हत्या करू नये. अशा दोन आज्ञाही होत्या. सन 1730 मध्ये जोधपुरचा महाराजा अजितसिंग याने राजवाडयाच्या बांधकामासाठी काही लाकूड हवे असल्याने जोधपूर पासून 16 मैलावर असलेल्या खेडजली गावातील झाडे तोडण्याचा आदेश दिला. तेव्हा तेथील बिश्नोई समाजातील लोकांनी अमृतादेवी यांच्या नेतृत्वात त्या झाडांना वाचविण्यासाठी संघर्ष केला. त्यांनी झाडाला चिकटून झाडे तोडण्याची मनाई केली. **''आमचा धर्म बुडवू नका। वृक्ष संपदा नासवू नका।''** अशी विनंती बिश्नोई लोकांनी राजाला केली. मात्र झाडे

तोडतांना जो मध्ये पडेल त्याला उडवा आणि झाडे कापा असा आदेश आल्याने यावेळी झालेल्या संघर्षात अमृतादेवी, तीचे पती, आसू, भागू व रत्नी या तीन मुलीसहीत 393 गावकऱ्याची हत्या झाली. याउपरही अनेक बिश्नोई बलिदानास तयार झाले. शेवटी राजालाच पश्चाताप झाला. त्याने माफी मागून वृक्षतोड थांबविण्याचे आदेश दिले आणि यानंतर झाडे तोडणार नाही असे आश्वासनही दिले. पर्यावरणासाठी झालेले हे पहिले बलीदान मानल्या जाते. शिवाय पुढील पर्यावरणीय आंदोलनासाठी ते प्रेरणादायी ठरले.

चिपको आंदोलन :–

याच धर्तीवर दुसरे महत्वाचे आंदोलन म्हणजे चिपको आंदोलन होय. या आंदोलनाचे नेतृत्व चंडीप्रसाद भट्ट, सुंदरलाल बहुगुणा आणि गौरादेवी यांनी केले. चंडीप्रसाद भट्ट हे मुळचे उत्तराखंडमधील चमोली जिल्हयातील गोपेश्वर या गावचे होते. त्यांनी दशोली ग्राम स्वराज्य संघाची स्थापना केली होती. हीच संस्था चिपको आंदोलनाची मातृसंस्था बनली. वृक्ष आणि वातावरणाचा परस्पर संबंध यांचा प्रचार केला. जंगलाचा नाश, वृक्षतोड रोखण्यासाठी त्यांनी आजुबाजुला बऱ्याच गावात संघ स्थापन केले आणि वनसंपत्तीला रोखण्याचे कार्य केले. त्याच उत्तराखंडच्या मारोडा जवळ गारहवाळ येथील रहिवासी **'सुंदरलाल बहुगुणा'** याची साथ मिळाली. एक प्रख्यात भारतीय पर्यावरणवादी, गांधी विचारसरणीचे आणि चिपको आंदोलनाचे प्रणेते म्हणून त्याची ओळख होती. त्यांनी हिमालयातील जंगलव्याप्त क्षेत्र आणि पर्वतरांगामधून 4700 कि.मी. पायी प्रवास करून हिमालयातील नाजुक वृक्षराजीवर, पर्यावरणावर होणारे गंभीर परिणाम त्या क्षेत्रातील लोकांच्या लक्षात आणून दिले होते. चिपको आंदोलनातील **'चिपको वुमन'** म्हणून ज्यांना ओळखल्या जाते त्या गौरादेवीचा जन्म हिमाचल प्रदेशातील उत्तराखंड क्षेत्रात चमोली जिल्हयातील लाता या गावात 1925 मध्ये झाला. एका गरीब शेतकऱ्याची मुलगी होय. वयाच्या 12 व्या वर्षी तीचा विवाह रेनी गावच्या मेहरबानसिंह या मेंढीपालन करणाऱ्या शेतकऱ्याशी झाला. लग्नाच्या 10 वर्षा नंतर विधवा झाली. काही काळानंतर ती लातागाव व आजुबाजुच्या बऱ्याच गावातील स्त्रीया मिळून बनलेल्या महिला मंडळाची अध्यक्ष बनली. गौरीदेवी लहानपणापासुनच निसर्गाशी नाते जुळवून होती.या तिघांचाही चिपको आंदोलनात मोलाचा सहभाग आहे या आंदोलनाचा वृत्तांत पुढील प्रमाणे आहेत.

1974 मध्ये हिमालयीन क्षेत्राच्या, अलकनंदा खोऱ्यातील गढवाल परिसरात चामोली जिल्हातील मंडल गावात अगू प्रजातीचे अनेक वृक्ष आहे. ही प्रजाती लाकडात मौल्यवान मानली जाते. एका सायमंड कंपनीला ही झाडे कापून त्यातून क्रिडा साहित्य बनविण्याचा ठेका देण्यात आला. वास्तुविक या आधी येथील स्थानिक रहिवाश्यांच्या **'दाशैली ग्रामस्वराज संघाने'** लघू आणि गृह उद्योग अंतर्गत शेतीची अवजारे बनविण्यासाठी यातील काही वृक्ष कापण्याची परवानगी मागीतली होती परंतु ती नाकारण्यात आली होती. मात्र शासकीय स्तरावरच सायमंड कंपनीशी झालेल्या कराराने अनेक झाडांची कत्तल होणार होती म्हणून संतापलेल्या स्थानिकांशी हा करार मागे घ्यावा म्हणून विनंती केली. शेवटी लिलाव झालाच.

स्थानिक रहिवाश्यांच्या उपस्थितीत आपल्याला झाडे कापता येणार नाही याची जाणिव ठेकेदारांना होतीच. त्या गावातील पुरूष मंडळींना जुनी देणी देण्याच्या हिशोबाने चामोलीत बोलावून घेतले आणि गुपचूप रेनीच्या जंगलात मजूर पाठवून वृक्षतोडीचा निर्णय घेतला. याची बातमी गावात कळली. पुरूष मंडळी हजर नाही अशावेळी गौरादेवींनी गावातल्या स्त्रीयांना एकत्र आणले. गौरादेवीं, सुदेशादेवी, बचनीदेवी यासारख्या बऱ्याच स्त्रीया व त्याच्या लहान मुलांच्या मदतीने झाडाला चिकटून राहिल्या. **'पेड काटने नहीं देंगे'** या घोषणा देवू लागल्या. ठेकेदारांना स्त्रीयांना विवस्त्र करण्याचा धमक्या देवुनही या स्त्रीयांनी धमक्यांना भीक घातली नाही. चंडीप्रसाद भट, सुंदरलाल बहुगुणा यांनी आपल्या अथक परिश्रमातून पायपिट करून हे आंदोलन या भागातील गावागावात पोहचवले आणि वनसंपत्तीची हानी होण्यापासून वाचवले. झाडांना मिठी मारण्याची कल्पना याचीच होती. पुरूष मंडळीपण गावात परत आली. शेवटी हेच भारतातील पर्यावरणासंबंधी अनोखं जनआंदोलन ठरले. जे चिपको आंदोलन म्हणून ओळखले जाते. या आंदोलनाचे पडसाद त्या भागाच्या बऱ्याच क्षेत्रात पसरले. शेवटी तत्कालीन प्रधानमंत्री इंदिरा गांधीनी 15 वर्षासाठी वृक्षतोडीवर बंदी आणली. **''क्या ये जंगल के उपकार। मिट्टी पानी और बयार। जिंदा रहने का आधार।।''**

हे चिपको आंदोलनाचे घोषवाक्य होते. हे आंदोलन पुढे भारताच्या इतर भुभागात पसरले. अवैध वृक्षतोड करणाऱ्या विरूद्ध आवाज उठवण्यासाठी हे आंदोलन प्रेरणास्थान ठरले.

किंकरीदेवीचे पर्यावरणीय आंदोलन :–

पर्यावरण संरक्षणाची प्रणेता मानल्या गेलेल्या किंकरादेवीचे पर्यावरण आंदोलन हे वेगळया पद्धतीचे आहे. हिमाचल प्रदेशातील सिरमौर जिल्हयात एका पहाडी क्षेत्रातील संगडाह घान्टो येथे 4 जुलै 1940 ला किंकरादेवीचा जन्म झाला. एका दलीत शेतकऱ्यांची मुलगी असलेल्या किंकरादेवीचा विवाह वयाच्या 14 व्या वर्षी शामुराम या वेठबिगाराशी झाला. वयाच्या 22 व्या वर्षी विधवा झालेल्या आणि पुढे अत्यंत हलाखीच्या स्थितीत जीवन जगणाऱ्या किंकरादेवीना निसर्गाविषयी प्रेम होते. सिरमौर जिल्हातील गिरीपार क्षेत्रात अवैध रितीने खाणकाम सुरू होवून चुणखडीचा व्यापार जोरात सुरू झाला होता. त्या क्षेत्रात जवळपास 48 खाणी होत्या. चुनखडीच्या धुळामुळे हिमाचलप्रदेशातील वृक्षराजीवर त्याचा परिणाम होत असल्याची जाणीव किंकरादेवीना झाली. अशिक्षित असलेल्या किंकरादेवीनी त्या भागातील महिला आणि स्वयंसेवी संस्थाच्या मदतीने सर्व खाण मालकांविरूद्ध 1987 ला न्यायालयात जनहित याचिका सादर केली. अनंत अडचणी आल्या. जीवाची तमा न बाळगता ती संघर्ष करत राहीली. 1991 मध्ये तीचा विजय झाला. तिच्या या अभुतपुर्व कार्याची दखल अमेरिकन राष्ट्राध्यक्षाच्या पत्नी हेनरी क्लिंटन यांनी घेतली. 1995 ला चीनमधील बिजींग येथे झालेल्या चौथ्या आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेत किंकरादेवीच्या हस्ते दिपप्रज्वलन करून तिचा गौरव करण्यात आला. भारतातही तीला **'स्त्री शक्ती'** राष्ट्रीय पुरस्काराने गौरवान्वित करण्यात आले.

अशिक्षीत असलेल्या किंकरादेवीने संगडाह या गावात पदवी कॉलेजला सुरवात केली. त्याच्या मृत्यूनंतर तत्कालीन मुख्यमंत्री जयराम ठाकूर यांनी **'किंकरादेवी पर्यावरण पुरस्कार'** जाहीर करून आपल्या क्षेत्रातील पर्यावरण तज्ञांना एक प्रकारे चालना दिली.

अप्पीको आंदोलन :–

अप्पीको आंदोलन म्हणजे चिपको आंदोलनाचेच दुसरू रूप होय. हिमालयाच्या उत्तराखंड मधील चिपको आंदोलनाप्रमाणेच कर्नाटकातील उत्तर कन्नड जिल्हामध्ये हे अप्पीको आंदोलन सुरू झाले. या क्षेत्रात लगदा व कागदाची गिरणी आणि प्लायवुड फॅक्टरीला शासनाने मान्यता दिली होती. त्यासाठी जंगलामधील बरीच झाडे नष्ट झाली होती. आपल्या गावाच्या चारही बाजुकडील जंगल क्षेत्र हळूहळू नष्ट होत आहे याची जाणीव येथील तरूणांना झाली. अशातच तिसऱ्या ऊर्जेसाठी असलेल्या जलविद्युत प्रकल्पासाठी राहीलेल्या वनाचा मोठा भाग आणि शेती पाण्याखाली जाणार होती. या भागातील जंगलाचे क्षेत्र 81 टक्क्यावरून 25 टक्क्यापर्यंत येणे अतिशय हानीकारक होते. शेवटी ऑगस्ट 1983 मध्ये याच क्षेत्रातील एक बुद्धीवंत पर्यावरणप्रेमी पांडुरंग हेगडे यांच्या नेतृत्वात गावकऱ्यांनी वनक्षेत्र वाचविण्यासाठी आंदोलनाला सुरूवात केली. अप्पीको हा कन्नड शब्द असून याचा अर्थ चिपकणे किंवा मीठी मारणे असा होतो. येथील कन्नड लोकांनी झाडांना मिठी मारूनच या आंदोलनाची सुरवात केली. या लोकांच्या समर्थनार्थ बेनगाव, हुसरी, नदगोड, पारसी गावातील जवळपास एक हजारच्या वर गावकऱ्यांनी या आंदोलनात उडी घेतली. **'उलीसू, बेलसू आणि बालासू'** या घोषवाक्याचा गजर करत अप्पीको आंदोलन शिमोगा, कोडगू, चिकमंगळूर जिल्हयातही पोहचले. अन्य गावे सहभागी झाली. अशाप्रकारे अप्पीको आंदोलन हे संपुर्ण दक्षिण भारतात पसरले. शेवटी कर्नाटक सरकारचे तत्कालीन वनमंत्री श्री विजया सीरसी यांनी प्रत्यक्ष वनात जावून आंदोलनकर्त्यांची भेट घेतली.

1) उलीसू – म्हणजे उर्वरित जंगले वाचविणे.
2) बेलसू – म्हणजे व क्षतोडीमुळे विराण झालेल्या वनक्षेत्राचे पुनरूज्जीवन करणे.
3) बालासू – म्हणजे जंगलाचा वाजवी वापर करणे या तीनसुत्रावर चाललेल्या या आंदोलनाला यश प्राप्त होवून कर्नाटक सरकारने वृक्षतोडीवर बंदी आणली. तेथील आंदोलनकर्त्यांनी विराण झालेल्या क्षेत्रात वृक्षारोपण करून पुर्वीचे वनक्षेत्र पुनरूज्जीवित करण्याचा प्रयत्न केला.

हुसरी आंदोलन :–

हूसरी कन्नड क्षेत्रातील 45 परिसरातील एक छोटसं गाव. या गावातील परिवारांकडे शेतीला योग्य फार थोडी जमीन होती. तरीही येथील लोक त्या शेतीतून आपल्या उदरनिर्वाहाची सोय करीत. आजूबाजुला असलेल्या जंगलातील पालापाचोळयांचा उपयोग ते शेतीला आवश्यक खते बनवण्यासाठी करीत. शेतीची अवजारे बनवण्यासाठी निरूपयोगी

वाळलेल्या वृक्षांचा ते वापर करीत. परंतु आपली वनसंपदा सांभाळून ठेवीत असे. याच गावात **'युकेलिप्टस्'** म्हणजे निलगीरी झाडे लावण्यासाठी 900 एकर वनक्षेत्रातील मुळची असलेल्या झाडे तोडण्यात आली. यामुळे शहद, इतर वनऔषधी सोबतच शेतीचीपण हानी झाली. पशुपक्षाचेही अधिवास नष्ट झाले. पुन्हा लगेच 23 ऑक्टोबर 1983 ला हूसरीजवळील दुसरे वनखंड कंत्राटदाराला देण्याचा निर्णय झाला. अप्पीको आंदोलन सुरू झालेच होते. त्यांचाच एक भाग म्हणून हुसरी आंदोलनालाही सुरवात झाली. यावेळी 200 महिला, पुरूष आणि लहान मुलांनी झाडांना मिठया मारून, चिपकून वृक्षतोडीला विरोध केला. ठेकेदारांनी वनअधिकाऱ्याच्या माध्यमातून लोकांना समजावण्याचा प्रयत्न केला, दुसरी झाडे लावण्याची हमी दिली. D.F.O. ने पोलीस कार्यवाईची धमकी दिली. शेवटी हे प्रकरण वनमंत्र्यापर्यंत पोहचून वृक्षतोडीवर बंदी आली.

नर्मदा बचाव आंदोलन :–

नर्मदा ही गुजरात, महाराष्ट्र आणि मध्यप्रदेश मधून वाहणारी भारतातील प्रमुख नदी होती. या नदीवर गुजरामध्ये सरदार सरोवर बांध घालण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या प्रकल्पाचे उद्‌घाटन 1961 मध्ये पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांनी केले. या प्रकल्पामुळे 2.27 करोड हेक्टर भुमीला पाणीपुरवठा होणार होता. याचबरोबर विद्युत निर्मिती, पिण्यायोग्य पाण्याची व्यवस्था तसेच पुरग्रस्त स्थितीवर नियंत्रण करणे, रोजगाराच्या नविन संधी प्राप्त करून देणे, दुष्काळग्रस्त क्षेत्रातील शेतकऱ्यांना लाभ पोहचवणे अशी उद्‌दीष्टे ठरल्या गेली होती. मात्र हा प्रकल्प पूर्ण करतांना 37,000 हेक्टर क्षेत्र जलमय होणार होते. त्यात 13,000 हेक्टर जमीन हे वनक्षेत्र होते. या प्रकल्पात 248 गावातील लोकांचे अधिवास आणि उदरनिर्वाहानी साधने नष्ट होणार होती. ज्यात 58 टक्के आदिवासी क्षेत्र होते. यात फायद्यापेक्षा तिथे राहणाऱ्या लोकांना विस्थापित करणे, त्यांना त्यांची मुळ संपत्ती देवून उदरनिर्वाहाची सोय लावणे आणि वनसंपत्तीची होणारी प्रचंड हानी भरून काढणे ही गंभीर बाब होती. पुनर्वसनाचा प्रश्न हा प्राथमिक स्तरावर स्थानिकांनी उचलला. गैरसरकारी संस्था अंकवाहिनीचे प्रमुख **'अनिल पटेल'** यांनी या भागातील लोकांच्या पुनर्वसनासाठी प्रथम संघर्ष सुरू केला. त्यांनी उच्च आणि सर्वोच्च न्यायालयात अपील दाखल केले परंतु त्यात वेगवेगळया अडचणी यायला लागल्या. पुनर्वास नितीधोरण घोषित झाले. मात्र बऱ्याच उणिवा असल्याने शेवटी मेधा पाटकर यांच्या नेतृत्वात नर्मदा बचाव आंदोलनाला सुरवात झाली. 1990 पासून हे आंदोलन तीव्र बनले. या आंदोलनात विस्थापिताबरोबरच, पर्यावरणवादी, शेतकरी, आदिवासी व मानवी हक्क कार्यकर्त्यांचा सहभाग होता. या धरणाच्या उंचीमुळे हजारो लोक बेघर, निराधार होणार होते.

नर्मदा बचवा आंदोलन तीव्र करण्यासाठी वेगवेगळे मार्ग अवलंबल्या गेले. उपोषण, पदयात्रा, घेराव या मार्गाने आणि माध्यमाच्या मदतीने हे जनआंदोलन बनले. मेधा पाटकर यांच्या समवेत अरूंधती रॉय, बाबा आमटे, अनिल पटेल, आमीर खान यांच्यासहीत अनेक

स्थानीय संघटनाचा समावेश होता. 45,000 लोकांनी यात भाग घेतला. पर्यावरणाच्या मुद्यावरील हे मोठे आंदोलन होते. या आंदोलना अंतर्गत संघर्ष यात्रेचेही आयोजन केल्या गेले. प्रकल्पाच्या उंचीवरूनही पुन्हा आंदोलन तीव्र झाले. धरणाची उंची 110 मीटर वरून 122 मीटर पर्यंत करण्याचे निश्चित झाले. मेधा पाटकर यांनी पुन्हा उपोषण सुरू करताच उच्च न्यायालयांनी संबंधित सर्व राज्य सरकारांना विस्थापितांचे योग्य पुनर्वसन न झाल्यास पुढील बांध्काम थांबवण्याचे आदेश दिले. हर्सुद परिषदेने या धरणाला विरोध तर केलाच पण त्याला **'विध्वंसक विकास'** असे नाव दिले. अथक प्रयत्न करूनही हा प्रकल्प 17 सप्टेंबर 2017 मध्ये देशाला समर्पित झाला. विस्थापितांचे, पर्यावरणाचे पुर्ण प्रश्न सुटेपर्यंत हे आंदोलन सुरूच राहणार. 1970 मध्ये पुर्ण होणारा हा प्रकल्प 2017 मध्ये पुर्ण झाला. यात बऱ्याचअंशी आंदोलनकर्त्यांना यश मिळाले असे मानायचे काय? हा प्रश्नच आहे. मात्र या आंदोलनाने पर्यावरणाची हानी झाली हे निश्चित.

टिहरी बांध आंदोलन :–

टिहरी बांध हा उत्तराखंड राज्यातील गढवाल क्षेत्रातील भागीरथी आणि भिलंगना या नदीवर झालेला आशियातील सर्वात मोठा आणि उंची 270.5 मीटर असल्याने जगातील पाचवा सर्वाधिक उंच बांध होय. जलसंसाधन आणि विद्युत प्रकल्प निर्मिती करून त्या भागातील प्रदेश विकसित करणे हा या प्रकल्पाचा उद्देश होता. या प्रकल्पा अंतर्गत 2,400 मेगावॅट विद्युत उत्पादन, 2,70,000 हेक्टर क्षेत्रात नागरी पाणीपुरवठा, सिंचन व्यवस्था आणि विज निर्मिती यामुळे दिल्ली, उत्तर प्रदेश आणि उत्तराखंड या राज्यांना फायदा होणार होता. 1978 ला हा प्रकल्प सुरू झाला. मात्र या प्रकल्पाला पर्यावरणवादी आणि स्थानिकांनी विरोध केला. उत्तरराखंड हा डोंगराळ प्रदेश, त्या ठिकाणी होणारे भुस्खलन आणि भुकंपाची भिती होती. शिवाय 23 गावे पुर्णरूपाने, 72 गावे अंशतः प्रभावित होवून 85,600 लोकांच्या विस्थापनाचा प्रश्न, शिवाय 5,200 हेक्टर जमिनीपैकी 1,600 हेक्टर जमीन ही जलाशयात जाणार यामुळे सुंदरलाल बहुगुणा यांच्या नेतृत्वात या धरणविरोधी आंदोलनाला प्रारंभ झाला. सर्वात मोठी भिती भुकंपाची होती. धरण फुटल्यास अनेक गावे जलमय होण्याची शक्यता होती. वृक्षतोडीमुळे पर्यावरणालाही धोका होताच. त्यामुळे टिहरी धरण आंदोलन प्रारंभ झाले. उत्तराखंडमधील वनसंपत्तीची प्रचंड प्रमाणात हानी होवून पर्यावरणाचा समतोल बिघडेल असे आंदोलनकर्त्यांना वाटत होते. 1995 मध्ये हे धरण होवू नये म्हणून बहुगुणा यांनी 45 दिवसाचे उपोषण केले. तरीही धरणाचे काम सुरू झाले. त्यांनी पुन्हा स्थानिकांच्या मदतीने 74 दिवसाचे प्रदीर्घ उपोषण केले. विस्थापिताच्या समस्या, त्यांचे उदरनिर्वाहाचे प्रश्न सुटले नसतांनाही हा प्रकल्प 2006 मध्ये पुर्ण झाला. अजुनही या प्रकल्पातील आंदोलकांचे कार्य थांबले नाहीत. आजही भागीरथी नदीच्या काठी कोटी गावाजवळ त्यांचे पर्यावरण रक्षणाचे कार्य सुरू आहे.

प्लाचीमडा प्रकल्प आंदोलन :–

केरळमध्ये पलक्कड जिल्हातील प्लाचीमडा गावात **'हिंदूस्थान ब्रेव्हरीज'** या **'कोकाकोला प्रायव्हेट लिमिटेड कंपनीला'** ब्लाटलिंग प्लॅटसाठी 2,000 साली परवानगी देण्यात आली. या कंपनीने प्रारंभी नियमानुसार धोरण राबवल्याचे नाटक केले. पण लगेच दरदिवसाला सहालाख लिटर पाण्याचा उपसा कंपनी करू लागली. वारंवार होणाऱ्या या उपस्यामुळे त्या भागातील पाणीपातळी कमी झाली. स्थानिक लोकांना पिण्याच्या पाण्याच्या चवीत बदल झाल्याचे जाणवले, अन्न शिजत नव्हते, विहीरी कोरडया पडल्या. शेतीला दुषीत पाण्याचा पुरवठा होवू लागल्याने पीके नष्ट झाली. शिवाय या कंपनीतून दुषितपाणी नाल्याद्वारा जवळच्या नद्यामध्ये सोडल्याने नद्याचे प्रदुषण वाढले. विषारी धातुचे प्रमाण वाढले. शेवटी 2002 मध्ये येथील स्थानिकांनी पर्यावरणीय आंदोलनाला सुरवात केली. यात स्थानिकांचा विजय होवून ही कंपनी बंद करण्यात आली.

सायलेंट व्हॅली आंदोलन :–

केरळच्या पलक्कड जिल्हयात सायलेंट व्हॅली असे एक ठिकाण आहे. आपल्या जैवविविधतेसाठी प्रसिद्ध या क्षेत्राच्या उत्तरेस निलगिरीचे डोंगर आणि दक्षिणेला निसर्गरम्य मैदानी भाग, नावाप्रमाणेच शांत निसर्गरम्य ठिकाण आहे. निलगीरी पर्वताच्या 2000 मीटर उंचीवरून कुंती नदी वाहते. स्थानिक लोक याला **'सैरंन्धीवनम्'** असे म्हणतात. परंतु ब्रिटीश वनस्पतीशास्त्रज्ञ **'रॉबर्ट वाईन'** याला **'सैरन्ध्री'** बोलणं कठीण जात असल्याने त्याने या क्षेत्राचे नाव **'सायलेंट व्हॅली'** केलं. या ठिकाणी मोठया प्रमाणत जैविक घटक आहेत. ही दरी पर्जन्य जंगलापैकी एक आहे. येथील कुंतीनदीवर धरण बांधून विद्युत केंद्र उभारण्याचा निर्णय केंद्र सरकारने घेतला. या निर्णयाने येथील नैसर्गिक जैविक घटकाचा तर नाश होईल पण पर्यावरणाची हानी होवून शांत दरी अशांत होईल म्हणून येथील पर्यावरणतज्ञांनी शालेय शिक्षण विद्यार्थी, माजी अधिकारी व स्थानिक नागरिकांच्या मदतीने पर्यावरण आंदोलन सुरू केले. केरळ शास्त्र परिषदेच्या माध्यमातून शासनाला वारंवार भावना कळवल्या. शेवटी तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधीनी पाहणीकरून हा प्रकल्प थांबविला. पर्यावरणाची हानी होण्यापासून थांबली.

पास्को प्रकल्प आंदोलन :–

मध्य ओरिसा (उडीसा) राज्यातील जगजितसिंगपूर जिल्हात धिनकिया, गडकुगंज, नौगाव यासारख्या 15 गावातील सुमारे 6,000 हेक्टरचा प्रदेश दक्षिण कोरियातील **'पोहांग आयर्न स्टील कंपनीला (पास्को)'** कृत्रीम बंदर बनविण्यासाठी देण्याचा निर्णय शासनाने 2005 मध्ये घेतला. या कराराने 15 गावातील 20,000 नागरिकांना यामुळे स्थलांतरीत केल्या जाणार होते. त्यानंतर ही जमीन त्या कंपनीला द्यायची होती. कंपनी या जागेवर 12 कोटी 20 लाख मॅट्रिकटन पोलाद उत्पादन करणारा कारखाना, विद्युतगृह, पोलादखाण, कृत्रीम बंदर, या कामासाठी येणाऱ्या कर्मचाऱ्यासाठी वसाहतीचे त्याचबरोबर रेल्वे व रस्त्याचे बांधकाम आणि पाणी पुरवठयाची पास्को योजना या उपप्रकल्पाचा समावेश होता. स्थानिक गावकऱ्यांना ही

माहिती मिळताच जयसिंगपुरच्या 19 वर्ष वयाची तरूणी मनोरमा हिच्या नेतृत्वात विरोध सुरू केला. हे पास्को प्रकल्पविरोधी आंदोलन होय. या भागातील जैवविविधतेची, वनसंपत्तीची हानी होते म्हणून हे आंदोलन सुरू झाले. 6 एप्रिल 2013 ला या प्रकल्पाची परवानगी रद्द होवून स्थानिकांचा विजय झाला.

मैती आंदोलन :—

मैती एक भावनात्मक पर्यावरण आंदोलन उत्तराखंडच्या जीवशास्त्र विषयाचे प्राध्यापक कल्याणसिंह रावत यांनी ते सुरू केले. उत्तराखंडच्या चमोली जिल्हातील ग्वालदम गावापासून सुरू झालेल्या या आंदोलनाने अभियानाचे रूप घेतले. या आंदोलनाची प्रेरणा कल्याणसिंह रावत यांना चिपको आंदोलनापासून मिळाली. चिपको आंदोलनाच्या काळात वनक्षेत्र पुनरूज्जीवीत करतांना एकाच जागी पाच—पाच झाडे लावल्या जात पण यातुन काहीच निष्पन्न होत नसे. जोपर्यंत लोकांना पर्यावरणासंबंधी भावनिकदृष्ट्या सजग करणार नाही तोपर्यंत यश येणार नाही. याच जाणिवेतून **'मैती आंदोलनाची'** सुरवात झाली. **'मैत'** या शब्दाचा अर्थ **'मायका'** किंवा **'माहेर'** आणि **'मैती'** या अर्थ **'मायकेवाले'** म्हणजे **'माहेरची माणसं'** असा होतो. जेथे मुलगी जन्मापासून लग्नापर्यंत पालकांसोबत राहते. तिथे तिच्या अनेक आठवणी असतात. विवाहाच्या दिवशी विवाह संपन्न झाल्यावर ती नवरी मुलगी आपली आठवण राहावी म्हणून **'वर—वधू'** दोघेही मिळून एक रोप लावतात. हे रोपटे किंवा झाड ती नवरी मुलगी सासरी गेल्यानंतर तीची जागा भरते. म्हणून असा समज आहे. काळजीपुर्वक त्याची निगा राखण्याची जबाबदारी तिच्या पालकांची म्हणजे मैतीची असते. विदाईच्यावेळी याच स्मृती घेवून ती मुलगी सासरी जाते. यालाच **'मैती आंदोलन'** म्हणतात. भावनात्मकदृष्टया चालविलेल्या या पर्यावरण संरक्षण आंदोलनाबद्दल कल्याणसिंग रावत पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित केल्या गेले. या मैती आंदोलनाचे फलीत म्हणजे या उपक्रमातून त्या भागात 10 हेक्टर जंगल तयार झाले आहेत.

यासारख्या कित्येक पर्यावरणीय चळवळी भारताच्या कुठल्या ना कुठल्या भागात झालेल्या आहेत. राजस्थानच्या अलवार जिल्हातील भाऊंताकोल्याला या खेडयात तरूणभारत संघाचे महासचिव अनुपम मिश्रा यांनी चार दुष्काळ अनुभवलेल्या या गावात स्थानिकांच्या मदतीने 6 मीटर उंचीचा बंधारा बांधून तेथे निर्माण होणाऱ्या दुष्काळाचा बिमोड केला. गाव सोडून गेलेले गावकरी परत आले. तेथील खेडूतांनी शेती आणि दुध उत्पादनात तिप्पटीने वाढ करून 2002 चा **'डाऊन द अर्थ'** पुरस्कार पटकावला. या गावाच्या उदाहरणावरून एवढेच लक्षात येते की पर्यावरण रक्षण आणि पुनरूज्जीवनासाठी सामुदायीक प्रयत्नाची गरज आहे. या गावाच्या या पुरस्कारात पद्विभुषण अनुपम मिश्रा, पर्यावरण विज्ञानी पत्रकार, जलसंध ारण तज्ञाचे मोठे योगदान आहेत. याचबरोबर गंगा यमुना कृती योजना, सेझ प्रकल्प, उजनी, जायकवाडी, मुळशी अशा कित्येक प्रकल्पात आंदोलने झाल्याची उदाहरणे आहेत. बरीचशी आंदोलने ही सकारात्मक राहीली. पर्यावरण संरक्षणाचे मोलाचे कार्य या आंदोलनाच्या माध

यमातून झाले एवढेच नव्हे तर या प्रकल्पाची झळ पोहचणारे गावकरी त्यांच्या उदरनिर्वाहाच्या, आरोग्याच्या निवासाच्या अर्थात भविष्याच्या सगळयाच समस्याचा विचार या आंदोलनाच्या माध्यमातून होतो आहे. भविष्यात निसर्गप्रेमीचा निर्माण झालेला वर्ग आणि त्यातून अण्ण हजारे सारख्या महानुभावांनी राळेगणसिद्धी या गावात पाणलोट क्षेत्र विकासावर आधारीत केलेली नव्या उद्दीष्टाची चळवळ, इतर गावांनी या चळवळीतून घेतलेली प्रेरणा हे पर्यावरण चळवळीचे यश मानता येईल. आपण 5 जुन जागतिक पर्यावरण दिन म्हणून साजरा करतो. तो एक दिवस न मानवता मात्र मैती आंदोलनासारखे अभियान पूर्ण करायला हवे. भारतातील नागरीक, निसर्गप्रेमी असेच जागरूक राहीलेत तर भारतासाठी पुन्हा अगदी निर्धास्तपणे म्हणावे लागेल. **''सुजलाम् सुफलाम्, मलयज शितलाम्, सस्यश्यामलाम् मातरम्, वंदे मातरम् ।।''**

<u>संदर्भ ग्रंथ सूची</u>

1) पर्यावरण आणि समाज : प्रा. शिल्पा कुलकर्णी
डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे, ऑगस्ट 2008
2) मानव निसर्ग आणि विकास निती : माधवराव गाडगीळ
परिसर प्रकाशन, 1985
3) संत साहित्यातील पर्यावरणीय विचार : डॉ. रामचंद्र देखणे
पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, 1995
4) पर्यावरण शिक्षण : प्रा. नीला पाथरे
चैतन्य प्रकाशन कोल्हापूर, 2008
5) पर्यावरण प्रदुषण : निरंजन घाटे
मेहता पब्लिशिंग हाऊस, सदाशिव पेठ पुणे, 2008
6) वेध पर्यावरणाचा : निरंजन घाटे
मेहता पब्लिशिंग हाऊस, सदाशिव पेठ पुणे, 2008
7) ग्रीन क्लीन मेनका गांधी : सविता देवहरकरे
नाचिकेत प्रकाशन, वर्धा रोड, नागपूर, 2014
8) पर्यावरण आणि प्रकाशन : अरूण रांगवंशी
मध्यप्रदेश ग्रंथ अकादमी, 1982
9) प्रदुषण मुक्त पर्यावरण : रचना भोला (यामिनी)
डायमंड पॉकेट बुक्स लिमीटेड, नवी दिल्ली, 2001
10) इंटरनेटवरील माहिती : Shodhganga.inflibnet.ac.in (PDF)
11) इंटरनेटवरील माहिती : Vikaspedia in environment

■■■

पर्यावरणीय आपत्ती व्यवस्थापन : पुर

प्रा. डॉ. घोडके जे.व्ही.
सहाय्यक प्राध्यापक व भुगोल विभाग प्रमुख,
कला महाविद्यालय नांदुर (घाट) ता.केज. जि. बीड

प्रस्तावना :-

Environment या शब्दाची उत्पत्ती Environer या फ्रेंच भाषा पासुन बनला आहे. याचा अर्थ परिस्थितीकी असा होतो. भौगोलीक दृष्टीकोनातुन पर्यावरणाच्या अभ्यासात भुआवरण, जलावरण आणि जिवावरण इ. घटकांचा अभ्यास केला जातो. ज्ञान विज्ञानाच्या विकासाबरोबर वेगवेगळया विषयाच्या अनेक शाखांचा विकास झाला. त्याच प्रमाणे पर्यावरण ही नवीन शाखा तयार झाली. सर्वप्रथम हिपोक्रेटन या ग्रीक शास्त्रज्ञाने पर्यावरणाच्या अभ्यासावर भर दिला आहे. इ.सन.१६८३-१७५७ या कालावधी दरम्यान फ्रांसमधील निसर्गवादी विचारवंत रियमर यांनी पर्यावरणाच्या विकासावर प्रकाश टाकलेला आहे. हॅबोल्ट या शास्त्रज्ञानी १७६९-१८५९ या दरम्यान पृथ्वीला जैवीक प्रमाण मानले आहे. इ.सन १८०३-१८७३ दरम्यान जुस्टल वोन लिवींग यांनी भु-जेवीक चक्राअंतर्गत पर्यावरणात कार्बन व नायट्रोजन चक्रांची व्याख्या केलेली आहे. इ.सन १९७० नंतर पर्यावरणाकडे अधिक लक्ष देण्यात आले. पर्यावरणात अकस्मात घडुन येणाऱ्या आपत्ती अचानकपणे येतात व क्षणार्धात प्रचंड नुकसान करुन जातात. अशा आकस्मात घऊन येणाऱ्या अनाकलनीय व विनाशकारी बदलांना पर्यावरणीय आपत्ती असे म्हणतात

पृथ्वीतलावर घडणाऱ्या पर्यावरणीय आपत्तीमुळे भुपृष्ठावर प्राणहानी, वित्तहानी व साधन संपत्तीची हानी होते. पृथ्वी तलावर विविध आपत्तीची तीवृता कमी करणे शक्य नसले तरी आपले शास्त्रीय ज्ञान वापरुन उपलब्ध साधन संपत्तीचे योग्य रित्या व्यवस्थापन केले तर या आपत्तीची तीवृता कमी करता येणे सहज शक्य होईल. या वेगवेगळया आपत्तीमुळे होणाऱ्या हानी कमी करता येईल ही प्रक्रीया म्हणजेच आपत्ती व्यवस्थापन होय. अनेक वेळा या नैसर्गीक आपत्तीच्या मुळांशी भौगोलीक घटकांचाच संबंध असतो.

पर्यावरण आपत्ती हया दोन प्रकारच्या आहेत. १) नैसर्गीक आपत्ती व २) मानव निर्मीत आपत्ती, नैसर्गीक आपत्तीमध्ये प्राकृतीक व जैविक आपत्ती या मधील प्राकृतीक आपत्ती यांचा अभ्यास करणार आहोत. या मधील वातावरणीय आपत्तीची निवड केलेली आहे.

या मध्ये प्रामुख्याने अवर्षन, अतीघर्षन, दुष्काळ व पुर असे प्रकार पडतात या मधील पुर व्यवस्थापन या विषयाची निवड केलेली आहे.

पुर व्यवस्थापनाची उद्दिष्टये :-

१) पुर आपत्तीचे कारणे शोधणे.

२) पुर आपत्ती परिणामांचा अभ्यास करणे.

३) पुर आपत्ती वरील उपाय सांगणे.

पुर :-

जगातील बऱ्याच देशात पुरांची समस्या ही नित्यांची समस्या झाली आहे. नदयांना पुर येत असतात. पावसाळयात येणारे पुर फारच हानीकारक असतात. जगातील काही नदयांना वर्षातुन दोनदा पुर येतात. जर नदयांचा उगम हिमाच्छादीत प्रदेशातुन झाला असेल तर नदयांना उन्हाळयात बर्फ वितळुनही पुर येतात. पण अशा प्रकारचे पुर पावसाळयाच्या पुरापेक्षा जास्त हानीकारक नसतात.

पुराची व्याख्या :-

ज्यावेळी जास्त पाण्याच्या पुरवठयामुळे नदयांचे पाणी दोन्ही काठापासुन आजुबाजुच्या क्षेत्रात दुर पसरते तेव्हां त्यास पुर असे म्हणतात.

पुर ही संज्ञा नदी पुरतीच मर्यादीत नाही या शिवाय ओठे, नाले, लहान नदया यांनाही पुर येतात. समुद्राच्या पाण्याच्या पातळीत वाढ झाली तर किनारी प्रदेशांत समुद्राच्या पाण्यामुळे पुर येतात. या शिवाय समुद्राच्या भरतीचे पाणी व सुनामी सारख्या प्रलयकारी लाटांमुळे किनारी प्रदेशात पुर येतात. या वरुन पुर ही संज्ञा व्यापक आहे असे दिसुन येते.

पुराची कारणे :-

१) अतिवृष्टी होणे :- अतीवृष्टी झाल्यामुळे नदी प्रवाहात पाण्याच्या प्रमाणात वाढ होते.

२) बर्फ वितळणे :- बर्फ वितळल्यामुळे हिमाच्छादीत प्रदेशातील नदयांना पुर येणे.

३) भुकंपामुळे निर्माण होणाऱ्या / सागरी लाटा / सुनामी / ज्वालामुखी यामुळे सागरी जलाशयात लाटांची निर्मीती होणे.

४) बांध फुटणे :- नदीच्या वरच्या टप्पयात बांध किंवा धरण असल्यास काही कारणाने ते फुटतात त्यामुळे नदयांना मोठया प्रमाणात पुर येणे.

५) वृक्ष तोड :- जंगलाचा नाश झाल्यामुळे भु-झीज किंवा जमीनीची धुप मोठया प्रमाणात होते. यामुळे तयार झालेला गाळ लहान - मोठे ओठे, नाले याद्वारे मुख्य नदीच्या पात्रात वाहत येते. त्यामुळे मुख्य नदीचे पात्र गाळाच्या संचयनाने उथळ होते.

पुराचे परीणाम (विधायक) :-

१) पुर मैदाने निर्माण होणे :- नदयांना आलेल्या पुरांमुळे तिच्या दोन्ही काठावर पुर मैदाने निर्माण होतात. पुर मैदानात सुपीक मृदेमध्ये मोठया प्रमाणात वाढ होते.

२) गाळाचे संचयन होणे :- उंच सखल भागावर गाळाचे संचयन दीर्घकाळ झाल्यास ते एका ठिकाणी येतात त्यामुळे भुपृष्ठाचे मुळ स्वरुप बदलते.

३) जमीनीची सुपीकता वाढणे :- पुर मैदानात अनेक संस्कृतीचा उदयास आल्या आहेत. जमीनीची सुपीकता

व नित्य नवीन मातीचा थर येवुन त्या ठिकाणामधील जमिनीची सुपीकता वाढुन त्या ठिकाणी शेती व्यवसायाचा विकास होतो.

४) प्रदुषीत कचऱ्याची विल्हेवाट होणे :- प्रदुषीत आणी कुजलेले पदार्थ पुराद्वारे समुद्रात दुरवर जाऊन त्यांची कायमची विल्हेवाट लागते.

५) पाण्याच्या पातळीत वाढ होणे :- पुरामुळे आजुबाजुला असलेल्या विहीरी व बोर यांच्या पाण्याचे प्रमाण वाढते. शिवाय जलाशयातील पाण्याचे प्रमाणही वाढते.

पुराचे परीणाम (विध्वंसक) :-

१) पुरामुळे मनुष्य प्राणी व वित्त हानी होते.

२) नदी काठच्य शेतातील उभी पीके वाहुन जातात. आजुबाजुची खेडी, शहरे, जलमय होतात. तेथील घरे, इमारती, रस्ते यांची अतोनात हानी होते.

३) शेतामधील सुपीक मातीचा थर वाहुन जातो. व त्या जमीनी नापीक होतात.

४) पुराचे प्रमाण मोठे असल्यास नदीचे पात्र सुद्धा बदलते व नविन भागातील तिचा संचार अचानक आपत्ती निर्माण करतो.

पुर नियंत्रणाचे उपाय :-

१) वृक्ष लागवड :- वृक्ष तोड थांबविणे अत्यंत आवश्यकता आहे. त्याच बरोबर नवीन जंगल लागवड करणे हा महत्वाचा उपाय आहे. यामुळे नदयांमधील पाण्याच्या पसरण्यावर नियंत्रण येते. बरेचशे पाणी जमीनीत मुरते. जमिनीची धुप आणि भुमीपात कमी प्रमाणात होतात.

२) पुर कालवे काठणे :- नदी पुराचे पाणी लहान-मोठे पाट वाहुन सभोवतालच्या सखल खोलगट भागात आणुन त्याच्या बाजुस भिंती बांधल्याने मुळ पात्रातील पाण्याची पातळी खाली येते व पुर नियंत्रण होते. मात्र लहान मोठे काठलेले पाट फुटणार नाहीत याची काळजी घ्यावी लागते.

३) पुर तट बांधणे :- नदीचे पाणी पुराच्या वेळी पात्रबाहेर पसरु नये म्हणुन मातीचे व दगडी बांध घातले जातात. असे बांध गंगा नदीकाठी अलाहाबाद, कानपुर पटणा येथे तयार केले आहेत.

४) कालव्यांचे जाळे तयार करणे :- या योजनेद्वारा आकाराने मोठ्या देशांत पुरप्रवण क्षेत्रातुन दुष्काळ प्रवण क्षेत्रात पाणी वळविले जाते. हा उपाय दोन्ही क्षेत्रांना उपयुक्त ठरतो. ज्या भागात पुरनियंत्रण व्यवस्था करता येत नसेल तेथे पुरासंबंधी आगऊ सुचना देण्याची व्यवस्था केली जाते. असे केल्याने संभाव्य नुकसान टाळता येते.

५) प्रवाही पाण्याचे प्रमाण कमी करुन जमीनीत पाणी मुरवणे :- पुर नियंत्रणाचा सर्वात महत्वाचा भाग म्हणजे पर्जन्य प्रमाण कमी करणे पण ते आपल्या हातात नसल्याने पावसाचे पाणी उतारावरुन न वाहता ते जमिनित विविध मार्गाने पुरविणे तर प्रवाही पाण्याचा साठा कमी होऊन पुर नियंत्रण होऊ शकेल. डोंगरावरील

जंगल तोड न करता आणखी नवीन लागवड केली तर पावसाचे पाणी पानावर फांदयावर त्याच बरोबर मुळाशी अडुन राहते. त्यामुळे जमीनीवरुन वाहणारे पाणी कमी होते. जमीनिवर गवत व इतर लहान वनस्पती असल्याने पाणी शोषुन घेवुन वाहणारे पाणी कमी होते. उतारावरुन वाहणारे पाणी कमी असल्याने जमीनीची धुप होत नाही. त्यामुळे दरी तळावरील गाळाचे प्रमाण कमी होते. दरी तालुक्यातील पातळी खोल असल्यास पात्राच्या बाहेर पाणी पसरत नाही.

निष्कर्ष :-

पुर आपत्तीमुळे मोठया प्रमाणात हानी होत असल्यामुळे वृक्ष लागवड, करणे, कालवे निर्माण करणे, पुरतट बांधणे, कालव्याचे जाळे तयार करणे, पाणी आडवा पाणी जिरवा मोहीम राबविणे इ. केल्यानंतर पुर आपत्ती पासुन आपणास मानव व वित्त हानी टाळता येवु शकते.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) पर्यावरण भुगोलशास्त्र - डॉ. विठ्ठल घारपुरे

२) पर्यावर आणि संस्कृती - डॉ. मधुकर केशव ढवळीकर

३) पर्यावरण अभ्यास - डॉ. सुरेश फुले

४) पर्यावरण शास्त्र - प्रा.ढाके प्रा. पाटील.

५) पर्यावरण विज्ञान - प्रा. अहिंरराव.

६) पर्यावरण : जाणीवजागृती प्रा.भास्कर जोहरापुरकर, चौधरी.

■■■

समग्र शिक्षा अभियान एक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम

डॉ. विलास उमराश काळे
(एम.ए.एम.एड.(सेट शिक्षणशास्त्र) पीएच.डी. (शिक्षणशास्त्र)
केंद्रप्रमुख, केंद्र अरण, ता.माढा जि.सोलापूर

प्रस्ताविक :-

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अनिधिनयम २००९ ची अंमलबजावणी भारत देशांमध्ये केली जात आहे. प्रत्येक मुल शिकणे आवश्यक आहे. प्रत्येक मुलाला गुणवत्तापुर्ण व दर्जेदार शिक्षण मिळावे यासाठी शासन, प्रशानसन, स्वंयसेवी संस्था, शाळा, शिक्षक प्रयत्न करताना दिसुन येत आहेत. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण आवश्यक आहे. मानवाचा विकास शिक्षणाने होऊ शकतो. उत्तम व दर्जेदार जीवन जगण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता आहे. देशाची सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतीक, बौध्दीक, भौगोलीक, ऐतिहासीक स्थिती मजबुत राखण्यासाठी शिक्षण महत्वपुर्ण भुमिका बजावते. सन १९७६ मध्ये शिक्षणाचा समार्ती सुची मध्ये समावेश करण्यात आलेला आहे. शिक्षणाची केंद्र शासन व राज्य शासन यांची संयुक्त जबाबदारी ठरविण्यात आली आहे. शिक्षणाचे सार्वत्रिकरणा करण्याकरीता व शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्याकरीता केंद्र शासनाने मानव संससाधन मंत्रालयाने समग्र शिक्षा अभियानाची सर्व शिक्षा अभियनाच्या धर्तीवर सुरुवात केली आहे. दर्जेदार शालेय शिक्षणाबरोबर इतर प्रवेशाच्या संधी वाढवणे, आर्थिक दर्जा सुधारणे, शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यास करीता शालेय प्रशासकीय बाबी आणि शैक्षणिक कार्यक्रमात अध्ययन निष्पत्ती मध्ये सुधारणा करण्याकरीता दिनांक ०१/०७/२०१८ सन २०१८/२०१९ पासुन मानव संसाधन विकास मंत्रालय नवीन दिल्ली मार्फत सर्व शिक्षा अभियान च्या धर्तीवर समग्रह शिक्षा अभियानाची सुरुवात केली आहे. यामध्ये पुर्व प्राथमिक ते बारावीपर्यंतच्या शिक्षणाचा समावेश केलेला आहे. शाळेची परिणामकारकता, अध्ययन निष्पत्ती, गुणवत्ता सुधारणे, शिक्षणाच्या संधीची समानता हे व्यापक उद्दिष्ट ठेवुन हा कार्यक्रम सुरुकेलेला आहे. सर्व शिक्षा अभियान (एस.एस.ए), राष्ट्रीय माध्यमिक अभियान (आर.एम.एस.ए) आणि शिक्षक शिक्षण (टी.ई.ए.बी) पुर्वीचे हे तीन कार्यक्रम समग्र शिक्षा अभियानमध्ये एकत्र समाविष्ठ केलेले आहेत.

या योजनेमध्ये शाळा या संकल्पनेत पुर्व प्राथमिक शाळा, प्राथमिक शाळा, उच्च माध्यमिक शाळा, माध्यमिक शाळा व उच्च माध्यमिक शाळा या सर्व स्तंरांची शाळांचा एकत्रीतपणे विचार केलेला आहे. या स्तरांवरील शास्वत विकासाकरीता शिक्षणाचे हमीसह समावेशक समतामुलक दर्जेदार शिक्षण हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. समग्र शिक्षा अभियानाचे शाश्वत देय --एक (एस.डी.जी.जी) नुसार २०३० पर्यंत सर्व मुले

आणि मुलींना समर्पक व प्रभावीपणे अध्ययन निष्पत्ती साध्य होणारे समतामूलक, दर्जेदार प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण पुर्ण करण्याची ग्वाही देते.

शाश्वत विकासाचे देयक क्रमांक पाच (एस.डी.जी.जी. ५) नुसार २०३० पर्यंत शिक्षणातुन लिंगभेद दुर करणे, शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर सर्वांना समान संधी उपलब्ध करुन देणे, दुर्बल, असुरक्षित घटक ज्या मध्ये दिव्यांग व्यक्तींना सामाजिक, सुरक्षित आणि प्रतिकुल परिस्थितीत राहणाऱ्या मुलांना ही व्यासायिक प्रशिक्षणाची खात्री देते.

समग्र शिक्षा अभियानाचे उद्दिष्ट :-

१) गणुवत्ता पुर्ण शिक्षणची तरतुद करणे. विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन संपादनणुकीमध्ये वाढ करणे.

२) शालेय शिक्षणातील सामाजिक आणि लिंगभेदाचे अंतरात दुवा साधणे.

३) शालेय शिक्षणाच्या सर्व पातळीवर किंवा स्तरावर क्षमता आणि समावेशीत शिक्षणाची खात्री देणे.

४) व्यवसाय शिक्षणाला प्रोत्साहन करणे.

५) शालेय तरतुदीमध्ये किमान मानकांची खात्री देणे.

६) बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९ कायद्याचे प्रभावी अंमलबजावणीकरीता राज्याला सहाकार्य करणे.

७) नोडल अधिकारी किंवा संस्था म्हणुन कार्य करणाऱ्या महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद महाराष्ट्र राज्य शिक्षण संस्था आणि जिल्हा शिक्षण संस्था व प्रशिक्षण संस्था यांचे उच्चीकरण आणि सक्षमीकरण करणे.

समग्र शिक्षा अभियान योजनेची वैशीष्टे :-

१) दुर्गम भागातील शाळेचे उच्च माध्यमिक स्तरांपर्यंत उच्चीकरण करुन शालेय सुविधांचा विस्तार करुन गुणवत्तापुर्ण शालेय शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करणे.

२) शाळांना पुरेशा पायभुत सुविधांचा उपलब्धता सुनिश्चित करणे.

३) पढे भारत बढे भारत अंतर्गत ग्रंथालयाच्या बळकटीकरणासाठी प्रतिशाळा वार्षिक अनुदान रक्कम रु. ५,०००/- ते रक्कम रु. २०,०००/- रुपये देणे.

४) संयुक्त शाळा अनुदान अंतर्गत शालेय पट नोंदणीचे आधारे २५,०००/- ते रक्कम रु. १,००,०००/- अनुदान मंजुर केले जाईल त्यापैकी १० टक्के अनुदान स्वच्छता कृती योजनेवर खर्च करावा लागेल.

५) क्रिडा उपकरणांसाठी वार्षिक अनुदान प्राथमिक शाळांसाठी रुपये ५०००/- उच्च प्राथमिक शाळांसाठी रक्कम रु. १०,०००/- आणि माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांसाठी रककम रु. २५,०००/- तरतुद केली जात आहे.

६) विशेष गरजा असलेल्या मुलांसाठी प्रतिविद्यार्थी प्रतिवर्षी रुपये ३,५००/- रुपयांची तरतुद आहे. यामध्ये इयत्ता पहिले ते बारावीच्या विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांना असणारा प्रतिमहा रुपये २००/- विद्यावेतन समाविष्ठ करण्यात आलेला आहे.

७) प्रतिविद्यार्थी प्रतिवर्ष दोन संच गणवेशासाठी ६०० रुपयांची तरतुद

८) प्रतिविद्यार्थी प्रतिवर्ष पाठ्यपुस्तकाकरीता २५० ते ४०० रुपयांची तरतुद.

९) कस्तुरा गाधी बालिका विद्यालय, इयत्ता आठवी ऐवजी सहावी ते बारावी पर्यंत उच्चीकरण करणे.

१०) शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्याकरीता राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण संस्था महाराष्ट्र राज्य पुणे व जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, या शिक्षकांना प्रशिक्षण देणाऱ्या संस्थाचे समक्षीकरण करणे.

११) स्मार्ट क्लासरुम, डिजीटल बोर्ड, डी.टी.एच चॅनलव्दारे शिक्षणामध्ये डिजीटल तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.

१२) शिक्षण हक्क कायद्या २००९ (आर.टी.ई ॲक्ट) अंतर्गत कलम १२ (१) ची अंमलबजावणी करणेसाठी राज्य व केंद्रशासीन प्रदेशांना मदत करणे.

१३) प्रतिकुल परिस्थितीमध्ये जिवन जगणाऱ्या मुलांसाठी व अवघड क्षेत्रात राहणाऱ्या मुलांसाठी निवासी शाळा, वसतीगृह स्थापन करणे.

१४) संतुलित शैक्षणिक विकासात प्रोत्साहित करणाऱ्या दृष्टीने शैक्षणिक दृष्ट्या मागासवर्गिय गटांना (ई.बी.सी., एल.डब्यु.ई.एस) विशेष लक्ष केंद्रीत जिल्हे, सिमाक्षेत्र आणि निती आयोगाने निश्चित केलेल्या ११७ अकाक्षीत जिल्ह्यांना प्राधान्य.

समग्र शिक्षा अभियान योजनेचे घटक :-

शिक्षण आणि तंत्रज्ञान (२ टी.एस) (टिचर ॲण्ड टेक्नॉलॉजी) या दोन घटकांवर लक्ष केंद्रीत करुन शालेय शिक्षणाचा दर्जा व गुणवत्ता वाढविणे यावर भर देण्यात आलेला आहे. विविधउपक्रमाव्दारे शालेय शिक्षणातील सर्व स्तरांवर अध्ययन निष्पत्तीमध्ये वाढ करणे, विद्यार्थ्यांची पट नोंदणी, वचनबंधदायित्व, अध्ययन निष्पत्ती, आणि विविध कामगीरी दर्शकांना आधारभुत मानुन निकषांनुसार अनुदान प्रस्तावित केलेले आहे. शालेय शिक्षणाच्या विविध स्तरांमधील संक्रमण सुधारण्यास मुलांना प्रवेशमिळवुन देण्यासाठी सार्वत्रिक प्रवेशास मुलांना मदत करण्यासाठी सहाय्यक ठरेल. सर्व स्तरांवरील दुवा साधनेसाठी प्रयत्न होईल. देशांतील सर्व राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद येथील सर्व योजनाअंर्तगत कार्यक्रमांना दर्जा दृष्टीत आणि गतीमान करुन संचालन आणि परिवेक्षण करणेसाठी सक्षम ठरेल. ही योजना देशातील सर्व राज्ये व केंद्रशासीन प्रदेश व समाजातील सर्व स्तरामधील घटकांचा तंत्रज्ञानाचा व दर्जेदार शिक्षणाचा फायदा होण्यास सक्षम बनवेल.

समग्र शिक्षा अभियान योजना केंद्र पुरस्कृत असुन राज्य व केंद्रशासीत प्रदेश स्तरांवर एकल राज्य अंमलबजावणी संस्था (एस.टी.एस) मार्फत राबविली जाते. राष्ट्रीय पातळीवर मानव संसाधन विकास मंत्री हे अध्यक्ष असुन प्रशासकीय परिषदांनी शालेय शिक्षण व साक्षरता विभागाचे सचिव या अध्यक्षतेखाली प्रकल्प मंजुरी मंडळ (पी.ए.बी) आहे. या योजनेमध्ये केंद्र व राज्य ४०:६० असा आहे.

१) शाळा पुर्व शिक्षण :-

समग्र शिक्षा अभियान योजनेमध्ये शाळापुर्ण शिक्षणाचे महत्व व गरज लक्षात घेण्यात आली आहे. या शिक्षणामुळे भविष्यातील शिक्षणाचा व शैक्षणिक विकासाचा पाया मजबुत होतो. पढे भारत बडे भारत या कार्यक्रमांअतर्गत महत्वाचा घटक समजण्यात आला आहे. प्रारंभिक भाषा, अध्ययन साक्षरता आणि प्रारंभिक अंकज्ञान, संख्याज्ञान यावर लक्ष केंद्रीत केले आहे. चार ते सहा वर्षे वयोगटातील मुलांसाठी शाळा पुर्ण कार्यक्रम हा दोन वर्षे कालावधीचा असेल पुर्व प्राथमिक शाळांच्या सक्षमीकरणाकरीता राज्य आणि केंद्र शासीन प्रदेशांना प्रति शाळा तीन लाख रुपये अनुदान पुरविले जाणार आहे.

२) शालेय ग्रंथालयाचे सक्षमीकरण करणे :-

सर्व स्तरांवरील सर्व विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची सवय विकसीत करणे. पढे भारत बढे भारत कार्यक्रमांअंतर्गत शासकीय शाळांना ग्रंथालय अनुदान पुरवून शालेय समक्षीकरण करणे, प्राथमिक व माध्यमिक शाळांकरीता स्वतंत्रपणे् वार्षिक ग्रंथालय अनुदानाची तरतुद मंजुर करण्यात आली. अनुदान रक्कम रु. ५,०००/- ते २०,०००/- पर्यंतची जी तरतुद आहे. पुस्तक वाचनामध्ये मुलांचे संपादणुकीमध्ये वाढ होते. समजपुर्वक वाचन प्रक्रिया सुलभ व्हावी, वाचनाचा सराव व्हावा, ग्रंथालयाचा विकास आणि समृध्दीकरीता वेळोवेळी अद्यावत पुस्तकांची भर पडावी यासाठी शालेय ग्रंथालयाची समक्षीकरण केले जाणार आहे.

३) क्रिडा अनुदान :-

खेले इंडिया खिले इंडिया :- खेळामुळे मुलांचे शारिरीक भावनीक,सामाजिक बौधात्मक घटकांच्या विकासाला मदत होते. मुलांमध्ये सामाजिक कौशल्य, सामाजिक वर्तन, जिवनशैली आत्मसन्मान आणि शाळेची आवड इत्यादी गोष्टींचा विकास होण्यासाठी खेळ महत्वाचा आहे. सहनशिलता इतरांचा आदर आणि सांखिक उद्दिष्टपुर्ती, तडजोड, सहकार्य, सलगता, संवादाची सवय क्रिडा साधनांकरीता अनुदानाची तरतुद आहे. इत्यादी गोष्टींचा विकास होण्यासाठी खेळ महत्वाचा आहे.

४) संयुक्त शाळा अनुदान :-

समग्र शिक्षा अभियान योजनेअंतर्गत शाळेतील नादुरुस्त उपकरणे साहित्य दुरुस्त करणे, बदलणे, क्रिडा साहित्याचीदेखभाल, क्रिडा साहित्य, प्रयोगशाळा, विज देयके, इंटरनेट, शैक्षणिक साहित्य, निर्मितीसाठी

सर्व शासकीय शाळांना वार्षीक अनुदान मंजुर करणेत येईल. प्राप्त अनुदानाच्या १० टक्के रक्कम स्वच्छता कृती योजनेकरीता खर्च करणे बंधनकारक आहे.

५) सर्व मुलांचे अध्ययन निष्पत्ती व्हावे यासाठीची अध्यापन पध्दती :-

समग्र शिक्षा अभियानअंतर्गत हा उपक्रम किंवा कार्यक्रम एक अत्यंत महत्वाचा आवश्यक घटक आहे. समावेशीत शिक्षण हा उपक्रम सुरुकेलेला आहे. विशेष गरजा असणाज्या बालकांच्या शिक्षणासह सर्व विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यावर भर दिला आहे.

६) कस्तुरबा गांधी बालीका विद्यालय :-

समग्र शिक्षा अभियान योजनेच्या महत्वाचे उद्दिष्टांपैकी एक उद्दिष्ट म्हणजे शालेय शिक्षणाचे सर्व स्तरावर विविध सामाजिक संवर्गातील दरी दुर करणे होय. परिणामी मुलींच्या शिक्षणातील सहभाग वाढविण्याकरीता या योजनेअंतर्गत इयत्ता १२ पर्यंत निवासी शिक्षणसह आणि शैक्षणिकसुविधा उच्च प्राथमिक आणि माध्यमिक स्तरांवरील मुलींच्या वस्तीगृहाचा विस्तर केलेला आहे. अनुसुचित जाती, जमाती इतर मागासवर्ग अल्पसंख्याक समुदाय आणि आर्थिक दृष्ट्या मागास बी.पी.एल. कुटूंबातील दहा ते अठरा वर्षे वयोगटातील इयत्तासहावी ते बारावीपर्यंत शिक्षण घेवु इच्छीणाज्या मुलींना दर्जेदार शिक्षणाची हमी योजना आहे. इयत्ता १२ वीपर्यंत उच्चीकरण करणे आहे.

७) स्वंसंरक्षण प्रशिक्षण (रक्षा):-

देशातील कुमार वयीन मुलींच्या शिक्षणात वाढ व विकास करणे आरोग्यावर परिणाम करणारे गंभीर समस्या म्हणजे लिंगाअधारीत हिंसाचार होय. मुलींच्या सुरक्षितेची हमी देण्याकरीता शाळेतच त्यांना स्वसंरक्षणाचे प्रशिक्षण देणे महत्वाचे आहे. स्वसंरक्षण प्रशिक्षण हे एक जिवन कौशल्य आहे. मुलींना तणावाचेवेळी मानसिक दृष्ट्या, शारिरीक दृष्ट्या बौध्दीकदृष्ट्या सक्षम राहुन स्वतःचे संरक्षण करण्यास शिकविले जाते. माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक स्तरांवरील संक्रमणाला आणि शाळेतुन मुलींच्या गळीतचा दर कमी होण्यास मदत होईल. इयत्ता सहावी ते बारावीपर्यंतच्या विद्यार्थीनी करीता हे प्रशिक्षण घटक संच तयार केले आहेत.

८) शालेय सुरक्षा :-

मुलींना सुरक्षित वाढ व विकासाला पोषक अशा शालेय वातारवणात प्रवेश मिळविण्याचा व स्वाभीमानाने जगण्याचा अधिकार आहे. एकात्मक शिक्षक, प्रशिक्षण कार्यक्रमाअंतर्गत शिक्षकांना उद्भोदन करण्यात येईल.समुपदेशन पॉस्को कायद्याअंतर्गतच्या तरतुदी जो कायद्याशालेय सुरक्षितता किंवा मागदर्शक सुचना, हेल्पलाईन आकस्मिक नंबर, तक्रार पेटी तसेच प्रत्येक शाळेत सुरक्षा फलक दर्शनी भागात

लावणेआवश्यक आहे. शाळेची सुरक्षा व सुरक्षा चौकट निर्माण होण्यासाठी ही योजना तयार करण्यातआलेली आहे. जागो , बदलो, बोलो ची मोहिम राबविली जात आहे.

९) रंगोत्सव :-

मानव संसाधन विकास मंत्रलयाने देशातील युवा अध्ययनार्थी मध्ये सांस्कृतीक विविधेविषयी जागरुकता निर्माण करण्यासाठी सांस्कृतीक कृती प्रसंगाचे संकलन व्हावे, विविध संस्कृतीमधील सौंदर्याचा अनुभव घेता यावा. सर्जनशिलतेचा विकास,चालीरिती, एक भारत श्रेष्ठ भारत हे ध्येय गाठणे आनंदायी वातारवणाची निर्मीती व्हावी म्हणुन प्रादेशिक, राज्य व राष्ट्रीय स्तरांवर रंगोत्सवाचा कार्यक्रम आयोजीत होतआहे.

१०) वार्षिक संपादनुक सर्व्हेक्षण :-

अध्ययन निष्पत्तीचे संपादनणुकीचे निपक्ष मुल्यांकन करणेसाठी राष्ट्रीय संपादणुक सर्व्हेक्षणाची प्रक्रियासुरु केलेली आहे. संबंधीत शाळांव्दारे केले जाणारे हे मुल्यांकन म्हणजे विद्यार्थ्यांचे दर्जेदार व भयमुक्त मुल्यांकन प्रक्रिया असे.

११) युवा मंच व पर्यावरण पुरक मंचाची स्थापना :-

शाळांमधील पर्यायवरण पुरक मंच हाविद्यार्थ्यांना अर्थपुर्ण पर्यावरणात्मक वृत्ती व प्रकल्पांमध्ये सहभागी होण्यास सक्षम बनविणे. जिवन कौशल्य विकसित करण्याचे स्वाभिमान निर्मीतचे आत्मविश्वास वाढविण्याचे तणाव आणि भिती सारख्या नकारात्मकभावनांचे प्रतिकार करण्याचे एक माध्यम आहे.यासाठी प्रतिशाळा आर्थिक तरतुद केली आहे.

१२) वाहतुक व मदतनिस भत्ता :-

विशेष गरजा असणाज्या मुलांना व इयत्ता पहिले ते आठविच्या मुलांना शाळेत पोहविण्याकरीता वाहतुक व मदतनीस भत्ता सुविधा उपलब्ध केलेल्याआहेत.

१३) मोफत पाठ्यपुस्तके गणवेश :-

मुलांना शाळेबद्दल आत्मीयतेचा भावनेने प्रेरीत करण्यासाठी ही योजना आहे. सर्व मुली अनुसुचित जाती, जमाती आर्थिक दृष्ट्या दुर्लब घटनातील मुले शासकीय शाळेत शिकणाज्या इयत्ता पहिले ते आठवीपर्यंत शिकणाज्या विद्यार्थ्यांना गणवेशांचे दोन संच प्रती विद्यार्थी सहाशे रुपये तरतुद उपलब्ध आहे. पाठ्यपुस्तकांचा योग्य वापर हा शाळेतीलदर्जेदार शिक्षणाचा एक प्रमुख द्योतक आहे. प्रति विद्यार्थी अडीचशे ते चारशे रुपये पाठ्यपुस्तकाकरीता तरतुद केलेली आहे.

१४) केंद्र संसाधन समुहाचे सक्षमीकरण :-

केंद्र संसाधन समुह शाळा आणि शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्याकरीता महत्वाची भुमिका बजावते. प्रत्यक्ष कार्यक्षेत्रातील शाळांना भेटीदेणे, शाळेतील भौतिक सुविधा इतर प्रशासकीय बार्बीचा ठराविक कालावधीने तपासणे व परिवेक्षण करणे या भेठीचातपशील सार्वजनिक संकेत स्थळावर अहवान पाठविणे आवश्यक आहे.

१५) गट साधन केंद्राव्दारे अहवाल :-

गट साधन व्यक्तींना प्रशिक्षण देणे : एकात्मिक शिक्षक, शिक्षण, प्रशिक्षण, कार्यक्रमांअतर्गत शिक्षक, मुख्याध्यापक गट आणि केंद्र संसाधन व्यक्ती, इत्यादींना एकाच व्यासपिठावर आणुन त्यांच्या निश्चित जबाबदाऱ्या व भुमीका बाबत उद्दभोदन करणे, शाळा भेटी देणे,अहवाल लिंक वर संकेतस्थळावर सादर करणे,

१६) शाळा व्यवस्थापन समिती :- एस.एम.सी. प्रशिक्षण :-

केंद्र संसाधन समन्वयकामार्फत शाळा व्यवस्थापन समिती सदस्यांचे प्रशिक्षण होते. सर्वशाळांनी सभा अयोजीत करणे, मोबाईल ॲपवर सर्व शाळांनी अहवाल सादर करणे, यासाठी प्रत्येक शासकीय शाळांना प्रतिवर्ष आर्थिक तरतुद करणेत आलेली आहे.

१७) समग्र शिक्षा अभियनाच्या बोधचिन्हांचे प्रदर्शन :-

समग्र शिक्षा अभियान योजनेचे बोध चिन्ह हे आत्मा व दृष्टीचेप्रतिक आहे. या बोधचिन्हामुळे आत्मविश्वास वाढविणे, व्यापक संबंध निर्माण करण्यास मदत होते. सर्व शाळांसाठी शालेय परिसरात प्रति,बोधचिन्ह प्रदर्शीत करणे महत्वाचे आहे.

१८) यु डायस प्लस :-

देशातील सर्व शाळेची माहिती ऑनलाईन संकलित करणे. शगुन पोर्टल नवोप्रकमांचा संग्रह ऑनलाईन व्दारे पर्यवेक्षण, डिजीटल शिक्षण, शाळांना व शिक्षकांना चांगल्या कामगिरीसाठी पुरस्काराची तरतुद केलेली आहे. तसेच मध्यांन्ह भोजनयोजना शालेय पोषण आहार, परसबाग स्थापना, तिथी भोजन योजना मुलींचे शिक्षण, डिजीटल शिक्षण, दिक्षा ॲप, माहिती तंत्रज्ञान सांधनासह सबको शिक्षा, अच्छी शिक्षा हे ही उपक्रम अंतर्भुत केलेले आहेत.

समारोप :-

समग्र शिक्षा अभियानाच्या माध्यमातुन विद्यार्थी शिक्षक, मुख्याध्यापक, शाळा, गटसाधन केंद्र शाळा व्यवस्थापन समिती, पालक समाजासह समुह साधन केंद्र सक्षम केले जाणार आहेत. समग्र शिक्षा अभियान महत्वांकाक्षी योजना मनुष्य बळ विकास मंत्रालय, मार्फत सुरु केलेले आहे. प्रथमतः पुर्व प्राथमिक शिक्षणापासुन

ते बारावीपर्यंत शिक्षणांचा विचार केलेला आहे. यातील उपक्रमांना आर्थिक तरतुद करण्यात आलेली आहे. शाळेतील बौध्दीक सुविधा व संसाधने वाढतील, शिक्षकांना प्रशिक्षीत करुन अध्ययन निष्पत्तीसाठी डिजीटल साधनांचा सहाय्याने विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापुर्ण शिक्षण मिळणार आहे. यांचा निश्चित फायदा होईल. कृतीयुक्त शिक्षणावर भर असेल. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीणविकास साधण्यासाठी समग्र शिक्षा अभियान उपक्रमांचा निश्चितच उपयोग व फायदा होईल.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

१) भिंताडे वि.रा,(२००६), शैक्षणिक संशोधन, पुणे : नित्यनुतन प्रकाशन.

२) संपादक,(२०१७), शालेय नेतृत्व विकास मार्गदर्शीका, औरंगाबाद : महाराष्ट्र शैक्षणिक नियोजन व प्रशासन संस्था. (मिपा)

३) संपादक,(२०१९), निष्ठा शिक्षक, प्रशिक्षण घटक संच, पुणे : राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद

■■■

नव्वदोत्तरी मराठी कविता
कालखंड आणि नवपरिमाण

एस.पी.पवार

प्रस्तावना —

मराठी साहित्य क्षेत्रात आजवर विविध कालखंडात विविध प्रकारची साहित्य निर्मिती झाल्याचे दिसते. कालखंड आणि साहित्यनिर्मिती यांचा एक विशिष्ट अनुबंध त्यात जोडला गेलेला दिसतो. मानवी जीवनाचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटते, आणि ते कालसापेक्ष असते. साहित्याची ही कालसापेक्षता बघता निरनिराळया कालखंडाचे निरनिराळे साहित्य आणि त्याचे प्रवाह निर्माण झाल्याचे आपल्याला सापडतात.

एखाद्या कालखंडाची सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक तसेच भौतिक घडण कशी आहे यावर वाटचाल अवलंबून असते. साहित्य निर्मितीसाठी सर्व घटक एकत्रितपणे एक दाब निर्माण करतात.

मराठीमध्ये संताची अभंगनिर्मिती, पंडिताची विद्वत्ता पूर्ण रचना, पांडित्यपूर्ण साहित्यनिर्मिती आणि शाहीरांची पोवाडे, लावणी वाङ्मयाची निर्मिती हे अनुक्रमे तेरावे शतक, सोळावे शतक आणि सतरावे शतक या कालखंडाची निर्मिती आहे, आणि त्यातून सर्व प्रकारची निर्मिती एकाच काळातही कालप्रवाह दृष्टया सुरु झाल्याचे चित्र दिसते आहे. त्याचआधारे मराठीमधील आधुनिक कविता, नवकविता, साठोत्तरी कविता आणि आता नव्वदोत्तरी मराठी कविता यांचा अभ्यास करता येणे शक्य आहे.

नव्वदोत्तरी मराठी कविता कालखंड आणि नवपरिमाण यांचा अनुबंध कसा साकारते हे पाहणे हा या संशोधन लेखाचा उद्देश आहे.

नव्वदोत्तरी मराठी कविता : एका कालखंडाची चिकित्सा:—

नव्वदोत्तरी मराठी कवित्तेचा कालखंड १९९० नंतरच गृहित धरावा लागतो. 'नव्वदोत्तरी' या शब्दाचा उगम 'नव्वद नंतरचे' या अर्थाने झाला आहे, हा शब्द प्रथम योजिलेल्या रा.ग.जाधव यांनी त्यांच्या एका 'भाषणात नव्वदोत्तरी संवेदना' असा उल्लेख केला होता, 'साठोत्तरी' शब्दाच्या पोटातून 'नव्वदोत्तरी' या शब्दाची निर्मिती होते आहे, हे वरवरचे अर्धसत्य आहे.

'नव्वदोत्तरी' ही संज्ञा साठनंतरच्या संपूर्ण वाङ्मयीन परंपरेला नाकारुन उभी राहणारी, नव्या काळाचे सूचन करणारी अशा प्रकारची संकल्पना आहे. हे गृहितक ध्यानी ठेऊन नव्वदोत्तरी मराठी कवितेच्या कालखंड आणि नवपरिमाणांची चर्चा करावी लागेल. १९९० नंतर आपल्या देशातील नागरीकांच्या जीवनमानात अनेक बदल झाले आहेत. हे केवळ वरवरचे बदल नाहीत, तर ते समाजाच्या तळापर्यंत रुतले गेले आहे. नव्वदनंतर भारतातील राजकीय परिस्थिती अस्थिरतेची झाली. केंद्रसरकारात वारंवार सत्ताधारी

बदलले गेले, राजकारण घुसळून निघाले. जातीय दंगली, बाबरी मशीद प्रकरण, मुंबई बॉबस्फोट, राजकीय नेत्यांच्या हत्या, मुक्त अर्थव्यवस्था स्वीकार आणि त्यातून निर्माण झालेले पुढचे आर्थिक, सामाजिक प्रश्न हे या काळात महत्वाचे होत.

जागतिकीकरण संज्ञा आकार घेऊ लागली, सरकारी उद्योग विक्री करुन खासगीकरणाला वाव दिला गेला. उदारीकरण — स्पइमतंसप्रंजपवद, खासगीकरण — च्तपअंजप्रंजपवद, जागतिकीकरण — ळसवइंसप्रंजपवद अशा संज्ञातून सामाजिक चर्चेची घुसळण सुरु झाली.

मुळात ही आर्थिक प्रक्रिया असली तरी त्याचे परिणाम हे सार्वत्रिक ठरले आणि तसे ते होतातच. हा जागतिक इतिहास आहे. त्याला सर्वात मोठी जोड मिळाली ती दळणवळण आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीची. दळणवळण क्रांती केबलपासून मोबाईलपर्यंत झाली, सत्य आणि अफवेतील अंतर कमी करणारे प्रकार घडू लागले. अफवाच सत्य समजले जाऊ लागले.

भारतात महाराष्ट्र हे सर्वांत प्रगत राज्य, तेथील भाषा, संस्कृती, इतिहास, राजकारण या साऱ्याला मोठी परंपरा आहे, वरील बदल हे 'मुंबई' सारखी अनेक भाषकांची बनलेल्या मुंबईने सर्वांत आधी आत्मसात केले आणि त्याचा प्रसार व प्रचार महाराष्ट्रात जोरकसपणे झाला.

नव्वद सालापूर्वीचे वास्तव आणि नव्वदसालापासून आजतागायत चोवीस वर्षातील वास्तव यात जमीन — आकाशाचे अंतर निर्माण झाले आहे. वास्तव बदलते तसे साहित्यही बदलते हा बदलांचा प्रवाह नेहमी सुरु असतो. विसावे शतक गेले आणि एकविसावे शतक आले याचा अन्वय नव्या विचाराधारे लावता येते. या प्रमुख मुद्दयावर चर्चा करताना विश्राम गुप्ते म्हणतात की, ''वीस बावीस वर्षांपूर्वी अंत पावलेल्या विसाव्या शतकाशी कुठले नाते आहे? नव्या शतकाचा गेल्या दहा — बारा शतकांशी काही तार्किक, ऐतिहासिक, भावनिक आणि जैविक संबंध आहे की नाही? असा तात्त्विक संभ्रम निर्माण करणाऱ्या हया एकविसाव्या 'नवोत्तर' म्हणू या. आज म्हणजे एकविसाव्या शतकात हीच 'नवोत्तर' संवेदनशीलता (छमूॅमदेपइपसपजल) जन्म घेतेय. संवदेनशीलता म्हणजे अनुभवाला दिलेला सौंदर्यवादी, मूल्यगर्भ आणि भावनाशील प्रतिसाद (त्मेच तमंबजपवद) असं म्हणता येते. (अतिरिक्त, मार्च २०१३, पृष्ठ १०)१

याचाच अर्थ केवळ काळ बदलत नाही तर बदललेल्या संवदेनशीलतेच्या आधारावर नवनिर्मिती घडते, आणि तो संवेदनशीलता म्हणजे अनुभवाला दिलेला सौंदर्यवादी मूल्यगर्भ आणि भावनाशील प्रतिसाद हा साहित्य निर्मितीच्या मूळाशी असतो.

मराठी कवितेच्या संदर्भात महात्मा फुल्यांपासून आधुनिक कवी केशवसूत यांच्यापर्यंतचा कालखंड, बालकवी, भा.रा.तांबे, रविकिरण मंडळाचे कवी हा एक कालखंड, नंतर स्वातंष्यपूर्व काळात लिहू लागलेले आणि नवकवितेचे जनक ठरलेले बा.सी.मर्ढेकर

हयांचा कालखंड आणि स्वातंष्योत्तर काळात निराशा वाटयाला येऊन बंडांचा झेंडा उचलणारे साठोत्तरी प्रवाहाचे कवी यांचा कालखंड यांचा एकत्रित विचार करणे गरजेचे असून आसपासच्या बदललेल्या पर्यावरणाचा परिणाम या सर्वांच्या कवितेवर झाल्याचे दिसते.

गेले शतक हे विविध चळवळी आणि प्रबोधनाचे होते, भारतीय स्वातंष्याचा मोठा लढा त्यात आहे, तसेच दोन मोठी महायुध्दे त्यात समाविष्ट आहेत, त्या सर्वांचा परिणाम आधुनिक, नवकविता, साठोत्तरी कवितेवर झाला.

नव्वदोत्तरी कवितेचा विचार करु जाता विश्राम गुप्ते वर्णन करतात ती 'नवोत्तर' संवेदनशीलता इथे कार्यरत दिसते. आधुनिक मराठी कवितेच्या मुळाशी तत्कालीन बदललेल्या जीवनाला कवितेत बसविणाऱ्या केशवसूतांनी जे स्वरुप दिले ते विचारप्रधान असे होते. रचनादृष्टया त्यांनी सुनीत रचना वगैरे हाताळल्या पण त्या सर्वांतून विचारांची लखलखती बाजू झाकता येत नाही.

'जुने जाऊ द्या मरणालागूनी टाका जाळूनी वा पुरुनी' अशा ओळी त्या विचारकवितेच्या पाठीराख्या होत्या.

'नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे'

याही ओळी नवेपणा आणि आधीच्या अवस्थेबद्दल असमाधानातून निर्माण झालेल्या दिसतात.

बा.सी.मर्ढेकरांनी कवितेतील आशयसत्त्व हे कविता बांधणी आणि वैफल्य, निराशा यांच्या माध्यमातून दुर्बोधतेची वाट चालत संपूर्ण मराठी कवितेला नव्या अवतारात सादर केले.

'पंक्चरली जरी रात्र दिव्यांनी
तरी पंपतो कुणी काळोख (मर्ढेकरांची कविता, पृष्ठ ६७)२

छछ छछछछछ भाषेची मोडतोड आणि परभाषी शब्दांची नवी जोडणी यातून मर्ढेकरांनी नवकविता समोर आली. दुसरे महायुध्द, भारतीय स्वातंष्य लढा अशा सर्व पार्श्वभूमीवर मर्ढेकर लिहीत होते, हे येथे कालदृष्टया महत्त्वाचे होते.

महात्मा गांधींविषयी थेट न बोलता
अशीच जावी काही शतके
अन् महात्मा यावा पुढचा,
आम्हांस आम्ही पुन्हा पहावे
काढुनि चष्मा डोळयांवरचा! .... (मर्ढेकरांची कविता पृ. ७९) ३

असे विधान हे देखील वैफल्य, निराशा यांची भाषा करणाऱ्या मर्ढेकरांच्या कवितेत विचाराची पेरणी दर्शविणारे होते.

वरील उदाहरणांच्या पार्श्वभूमीवर साठोत्तरी कविता ही लघूनियतकालिकांच्या

खंडातून आकाराला आली असल्याचे दिसते. त्या काळातील 'सत्यकथा' या मराठीतील प्रस्थावित नियतकालिकांविरोधात साहित्य आणि समाजात नवे काही करण्यासाठी ध डपडणारी तरुण पिढी एकत्र आली, अशोक शहणे, राजा ढाले, भालचंद्र नेमाडे, नाना चंद्रकांत काकतकर आणि त्यांना जोडूनच मग इतरही महत्त्वाचे कवी लेखक, 'शब्द', 'अथर्व', 'रुप', रंग, रुपगंधा अशी पारंपारिक चौकट मोडणारी नावे घेऊन लघु नियत/अनियतकालिके निघू लागली.

नामदेव ढसाळ, नारायण सुर्वे, अरुण कोलटकर, मनोहर ओक, वि.ज.बोरकर, दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे, तुळशी परब, वसंत दत्तात्रय गुर्जर, यांची कविता या नियतकालिकातून प्रामुख्याने समोर आली. साठोत्तरी पिढीचे या कवींचे प्रथम सुतोवाच नारायण सुर्वे यांनी केल्याचे विधान प्रा.म.सु.पाटील यांनी 'साठोत्तरी कविता' या निबंधात केले आहे.

वरील सर्व पार्श्वभूमीचा विचार करता मराठीची साठोत्तरी कवितेपर्यंतची वाटचाल एका काळाच्या सोबतीने घडते तसेच दिसून येते, तोच धागा धरुन प्रास्ताविकात सांगितल्याप्रमाणे १९९० नंतरची मराठी कविता गेल्या चोवीस वर्षात कशी बदलत गेली, याची चर्चा करुन त्यातील महत्तवपूर्ण प्रवृत्ती, महत्त्वाची नियतकालिके, महत्त्वाचे कवी यांचा अभ्यास हाच नव्वदोत्तरी मराठी कवितेचा अभ्यास असेल. त्यातून हा कालखंड आणि त्याचे नवपरिमाण काय होते, याचा शोध घेता येईल.

नव्वदोत्तरी मराठी कवितेचे सुतोवाच रा.ग.जाधव यांनी दिलीप पुरुषोत्तम चिष्यांवरील अभिधानंतरने प्रकाशित केलेला विशेषांक प्रकाशन प्रसंगी केले.

नव्वदनंतर मराठीमध्ये 'नवी कविता नवे जीवन', 'नवे जगणे नवी कविता' या उपशीर्षकाच्या मुख्य उद्देशासोबत हेमंत दिवटे यांनी 'अभिधा' हे नियतकालिक सुरु केले, त्याचवेळी बुलढाणा येथून अशीच भूमिका असणारे 'शब्दवेध' हे नियतकालिक रमेश इंगळे उत्रादकर यांनी सुरु केले.

'अभिधा', 'अभिधानंतर', 'शब्दकोश' या नियतकालिकांच्या वाटचालीतून पुढे आणखी नवी नियतकालिके निर्माण झाली, ती वेगवेगळया भूमिकांमधून पुढे आली. 'दर्शन' (प्रवीण बांदेकर), खेळ (मंगेश काळे) ही दोन नव्वदोत्तरी कवितेच्या मधल्या काळात आणि अलीकडे अनाघ्रात (कृष्णा किंबहुने, अविनाश साळापुरीकर), सर्वधारा (सुखदेव दाणके) तसेच 'आणखीही नव्याने' काव्यागृह (विष्णूजोशी) अशी नियतकालिके निघत राहिली आहेत. 'शब्दवेध' नंतर र.इ.उ. यांनी 'ऐवजी' काढले.

मात्र नव्वदोत्तरी कवितेची प्रथम चर्चा घडविली ती १९९९ साली 'शब्दवेधच्या' नव्वदोत्तरी कविता विशेषांकाने हे येथे ध्यानी घेतले पाहिजे. विश्राम गुप्ते यांनी नव्वदोत्तरी कवितेत 'नव्वोत्तर' संवेदन मानले आहे. त्याचा प्रवास अभिधा, अभिधानंतर आणि 'शब्दवेध' कर्त्यांच्या नियतकालिक प्रकाशनात दिसतो.

'दर्शन' नियतकालिकाच्या लघुनियतकालिक विशेषांकात हेमंत दिवटे यांनी आपली

भूमिका जाहीर करताना म्हटले आहे की, 'अभिधानंतर' ची भूमिका नव्या जाणिवाचं चांगलं, महत्त्वाचं छापायचं अशीच राहिली आहे. (पृ. ५५) (५) हे विधान समग्र नसले तरी भूमिका स्पष्ट करणारे आहे.

पुढच्याच एका समासात ते म्हणतात 'मराठी भाषेचं समकालीन रुप, स्वरुप स्पष्टपणे प्रकट व्हावं मराठी साहित्याचं खरंखुरं प्रतिबिंब दिसावं हीच भूमिका 'अभिधानंतर'ची राहिली आहे. (पृ.५५) (६)

म्हणजेच संपादक म्हणून हेमंत दिवटे मराठी भाषेच्या समकालीन स्वरुपाची चर्चा करुन ते 'अभिधानंतर' मध्ये येण्याची भूमिका पार पाडत होते.

याच मुलाखतीत त्यांनी म्हटले आहे 'आजच्या जगण्याची कविता लिहिणारे महाराष्ट्रातले नव्या नियतकालिकांचे ('अभिधा' आणि 'शब्दवेध') कवी लोक आले, 'अभिधानंतर' सुरु केलं तेव्हा ग्लोबलायझेशनमुळे जगण्यात होत असलेले/झालेले आमुलाग्र बदल नवी मोजकी कवी मंडळी व्यक्त करायला लागली होती. नव्या जाणिवेची कविता लिहिणाऱ्या कवीचं व्यासपीठ म्हणून 'अभिधानंतर' पुढे उभं राहिलं ते आजपर्यंत........

त्यामुळेच आपल्याला आता अगोदरच्या सर्व कवितेपेक्षा वेगळी आणि समृध्द कविता लाभली आहे.'(पु.५४—५५) (७)

या हेमंत दिवटेच्या प्रतिपादनात, नवोत्तर संवेदन आणि जागतिकीकरणाचा ठळक संदर्भ आलेला असून नव्याने लिहू लागलेले कवी किंवा आधीपासून लिहीत असलेले कवी या नव्या भूमिकेशी समरुप होऊन कविता लिहू लागले होते.

'अभिधा' हे आपली दशकपूर्ती करीत असताना 'अभिधानंतर' नावाने प्रचारात आले होते.

साठोत्तरी नियतकालिकांकर्त्यांची भूमिका आणि नव्वदोत्तरी नियतकालिक कर्त्यांची भूमिका वेगळी आणि संपूर्णपणे भिन्न असल्याचे हेमंत दिवटे यांनी सांगितले असले तरी कालखंड आणि स्वीकारीत असलेल्या परिमाणाव्यतिरिक्त नियतकालिक प्रकाशनाची स्फूर्ती ही सारखीच होती असे म्हणावे लागते. 'आधीच्या पिढीपेक्षा वेगळे काही निर्माण करणे आणि नव्या गोष्टींची स्थापना करणे' हा विचार प्रामुख्याने दोन्ही ठिकाणी होता. नव्वदोत्तरी कवितेचे कर्ते देखील याच संवेदनेने लिहू लागले होते.

अभिधामधून वेगवेगळया आवाजाची कविता येण्याची शक्यता असताना संपादक हेमंत दिवटे यांच्या भूमिकेमुळे 'महानगरी', संवेदनेच्या कवितेला 'नव्वदोत्तरी' कवितेची नेतृत्व करण्याची संधी मिळाली. हेमंत दिवटे यांचा स्वत:चा कवितासंग्रह, 'चौतिशीपर्यंतच्या कविता', वर्जेश सोलंकीच्या कविता, मन्या जोशी, सचिन केतकर, मंगेश नारायणराव काळे, संजीव खांडेकर, यांची कविता प्रामुख्याने या प्रवाहात पुढे आली.

याच दरम्यान दोन हजार सालात 'लोकवाङ्मय गृह, प्रकाशनाने 'अभिजित

देशपांडे यांच्या संपादकत्वाखाली मराठीत नव्वदोत्तर संवेदन प्रकट करणारे आठ महत्त्वाच्या कवींचे कवितासंग्रह प्रकाशित केले, ते छोटेखानी स्वरुपाचे होते, पण नव्वदोत्तर पिढीचे प्रतिनिधित्त्व करणारे होते.

जागतिकीकरणाच्या संदर्भात मराठी भाषा कुठे आहे? असा प्रश्न विचारत अभिजित देशपांडे यांनी या आठ कवींचे कवितासंग्रह वाचकांच्या पुढयात मांडले.

१) मंगेश नारायणराव काळेच्या कविता — मंगेश नारायणराव काळे

२) सगळ कसं अगदी सेफैनाए — नितीन कुलकर्णी

३) पंचवीस कविता — नितीन रिंटे

४) पहिल्या कविता नीतिन अरूण कुलकर्णी

५) दाखल खारीज — रमेश इंगळे उत्रादकर

६) मी नव्या पिढीची दिशा घेऊन येतोय — मंगेश बनसोड

७) लीळा तिसऱ्याच्या आणि इतर कविता — रवींद्र इंगळे चावरेकर

८) दरम्यान कविता — आल्हाद भावसार

हे ते आठ कवी आणि त्यांचे कवितासंग्रह विसाव्या शतकाच्या अखेरच्या वर्षात येऊन नव्वदोत्तरी कवींच्या पिढीची भाषा बोलू लागले,

यातील मंगेश काळे आणि रमेश इंगळे हे 'शब्दवेध' नियतकालिकाशी संबंधित होते. वरील आठही कवींपैकी मंगेश नारायणराव काळे आणि रमेश इंगळे उत्रादकर यांचे दोन किंवा अधिक संग्रह प्रकाशित झाले, इतरांची कविता एकाच संग्रहापुरती मर्यादित राहिली. असे आजअखेर दिसते. रमेश इंगळे यांचा अपवाद सोडल्यास वरील सर्व कवींची कविता महानगरी वळणाची वाटते, 'आजची कविता' म्हणुन या कवींची कविता पुढे आणताना तिच्यात साठोत्तरी वळणाचे महत्व आणि प्रभाव अभिजित देशपांडे यांनी नाकारलेला नाही. (८)

तसेच या कवितेच्या केंद्रस्थानी येऊ शकणारे एक महत्त्वपूर्ण नाव म्हणजे 'श्रीधर तिळवे' होय. कवी, समीक्षक, संपादक या भूमिकांनी समृध्द व्यक्तिमत्त्व 'श्रीधर तिळवे' हे नव्वदोत्तरी कवितेतील महत्त्वाचे नाव होय. त्यांनी 'नव्वदोत्तरी' मराठी कवितेच्या ध र्तीवर 'चौधीनवता' म्हणून 'नवोत्तर संवेदनेची' मांडणी केली आहे.

'एका भारतीय विद्यार्थ्याचे उद्‌गार' (१९९२) या कवितासंग्रहापासुन स्त्री—वाहिनी (२००४) डेकॅथलॅन (२००४) क.व्ही. (२००५) अशा विविध संग्रहातुन श्रीधर तिळवे यांनी प्रयोगशील कविता लिहिली. तसेच समीक्षा देखील वेळोवेळी केली.

याच कालावधीत अरूण काळे आणि भूजंग मेश्राम या दोन महत्त्वपूर्ण कवींनी दलित आदिवासी आणि परिवर्तनाची कविता लिहिली भुजंग मेश्राम यांचा उलगुलान (१९९०) अभुजमाड (२००८) अरूण काळे हयांचे रॉकगार्डन (१९९३) सायरनचे शहर (१९९५) नंतर आलेले लोक (२००५) ग्लोबलचं गावकूस (२००८) हे संग्रह या

संदर्भात उल्लेखनीय आहेत. बदललेले वास्तव आणि जागतिकीकरण यांना या कवींनी दिलेला कवितिक प्रतिसाद परिवर्तनवादी स्वरूपाचा होता.

'महानगरी' कवितेच्या परिघाबाहेर या कवितेची वाढ होऊनही अरूण काळे, भूजंग मेश्राम हे नव्वदोत्तरी पिढीचे महत्त्वाचे कवी ठरले आहेत. शब्दवेध, अभिधा, अभिधानंतर, दर्शन, ऐवजी या महत्त्वपूर्ण नियतकालिकांच्या नव्वदोत्तरी कवितेच्या भूमिकेत 'दर्शन' नियतकालिकाच्या देशी आणि परिवर्तनवादी आवाजाने लक्ष वेधले जाते.

प्रवीण दशरथ बांदेकर, वीरधवल परब, गोविंद काजरेकर, अजय कांडर, अनिल धाकू कांबळी असे कोकणातील कवी तर श्रीकांत देशमुख, ऋत्विज काळसेकर, संतोष शेणई, शरयू आसोलकर, रफिक सुरज अशा विविध स्वरूप आणि संवेदनेची कविता लिहिणारांचे ते एक केंद्र बनले. या गटातील कवी ग्रामीण देशीवादी आवाजाची कविता मराठीत आणू लागले.

दर्शन या नियतकालिकांचे संपादक प्रवीण द.बांदेकर हे 'उद्याचा मराठवाडा' या दिवाळी २०१० च्या अंकात 'समकालीन कविता' या शीर्षकाखाली लिहिलेल्या लेखात 'काही निरीक्षणे मांडताना लिहितात' 'साठोत्तर कविता' या संकल्पनेप्रमाणेच 'नव्वदोत्तर' कविता ही संकल्पनाही आपणाला विशिष्ट कालदर्शक अर्थाने जशी विचारात घ्यावी लागते, तशीच ती विशिष्ट मूल्यव्यूहदर्शक अर्थानेही विचारात घ्यावी लागते. (पृष्ठ २५. ७५)(८)

'नव्वदोत्तर' हे विशेषण घेऊन कोणत्या कवितेचा उल्लेख आपल्याला 'नव्वदोत्तर मराठी कविता' या उल्लेखात करता येईल याचा विचार येथे महत्त्वपूर्ण ठरतो. काही **महत्त्वाचे मुदद्**

१) 'नवे जगणे, नवी कविता' या भूमिकेतून उदयाला आलेली महानगरी संवेदनेची कविता

२) जागतिकीकरणाचे चित्रण करून माणसाचे महत्त्व अधोरेखित करणारी परिवर्तनवादी कविता

३) 'स्व' आणि 'स्व' केंद्री जाणिवांचा कलापूर्ण आविष्कार करणारी सौंदर्यवादी कविता

४) ग्रामीणांचे विश्‍व अविरतपणे रेखाटत आलेली ग्रामीण कविता

५) भाषिक चमत्कृती आणि केवळ प्रयोगशीलता केंद्रस्थानी ठेवून लिहिली जाणारी प्रयोगकेंद्री कविता

६) दलित, आदिवासी, ग्रामीण, स्त्री, जनवादी ,मुस्लिम, ख्रिश्चन अशी बिरूदे धारण करणारी कविता

वरील पैकी विभाजनात आजची कविता विभागता येते आणि त्यांचा शोध घेता येतो, परंतु खरोखर 'नव्वदोत्तरी' संवेदनेची 'नवोत्तर' जाणिवेची कविता या सर्वातुन शोधणे हे एक आव्हान असून नव्वदनंतरच्या जीवनाला साद देणारी कविता असा अन्वय शोधुन त्या कवितेचे नवनवे मापदंड शोधणे हेच संशोधनाचे मोठे ध्येय व इप्सित आहे.

वरील परिमाणे हीच या नव्वदोत्तरी कवितेची नवपरिमाणे असतील आणि भूमिकेशी प्रामाणिक राहुन नियतकालिक आणि तशीच कविता लिहिणारे कवी हेच नव्वदोत्तरीचे खरे वाहक ठरतील, नवेपणाचा प्रत्यय देणारे कवी आणि कवितांचा शोध महत्त्वपूर्ण ठरेल.

समारोप — 'नव्वदोत्तरी' मराठी कवितेत अभिधा, शब्दवेध या नियतकालिकांची महत्त्वपूर्ण भूमिका होती, त्याच वाटेवर निर्माण झाली दर्शन, खेळ, ऐवजी, अनाघात आदी नियतकालिकातुन प्रकाशित नवसंवेदनेची कवितेचा शोध नव्वदोत्तरी कवितेच्या संदर्भात घेणे हाच नव्वदोत्तरी कालखंड आणि कवितेच्या नवपरिणामांचा शोध ठरतो.

संदर्भ

१) विश्राम गुप्ते,'अतिरिक्त'— संपा.दा.गो.काळे,दिनकर मनवर, मार्च २०१३,पृष्ठ १०

२) बा.सी.मर्ढेकर,मर्ढेकरांची कविता प्र.श्री.पु.भागवत,मौज प्रकाशन गृह, खटाववाडी, गिरगाव, मुंबई ४००००४ पु.मू.१९९४ (पृष्ठ क्र.६७)

३) तत्रेव,पृष्ठ क्र. ७९

४) म.सु.पाटील,'कवितेचा रूपशोध, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर प.आ./ऑगस्ट, १९९९ पृ.क्र.१०७ ते १२७

५) हेमंत दिवटे 'मराठी कवितेची वेगळी वाट चोखाळावी म्हणून अभिधा नवाक्षर दर्शन, एप्रिल — मे — जून २००९ पृष्ठ क्र.५४ ते ५६

६) तत्रेव

७) तत्रेव

८) प्रवीण दशरथ बांदेकर,'समकालीन कविता काही निरीक्षणे,' 'उद्याचा मराठवाडा' दिवाळी २०१०पृ.क्र.७४ ते ७७

■■■

शाश्वत शेतीचे निर्यात व्यापारातील महत्व

सौ.मीना र. चव्हाण
शंकरराव जगताप कला व वाणिज्य महाविद्यालय, वाघोली

डॉ.रवींद्र चव्हाण
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा

भारतीय शेतीला हजारो वर्षाची परंपरा आहे. भारतीय शेतीचा मुळ पाया हा निसर्गाधारित आहे. आपल्या ऋषी परंपरेला अनंक ग्रंथमध्ये शेती पद्धतीची सविस्तर मांडणी केली आहे. आजही भारतीय ग्रामीण अर्थ व्यवस्थेचा कणा शेतीच आहे. आपल्या देशातील अन्नधान्य तुटवडा भरुन काढण्यासाठी हरितक्रांती योजना राबवली गेली. या योजनेमुळे आपला देश अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला परंतु त्याचे दीर्घकालीन परिणाम शेती व्यवसाय व निर्यात व्यापारावर होऊ लागले आहेत. एकविसाव्या शतकामध्ये तर रायासनिक खते व किटकनाशकांचा अतिरेकी वापर सुरू झाला आहे. रासायनिक खते, जनुकीय बदल केलली अन्नधान्ये, फळे, भाजीपाला, इ चा वापर सुरु झाल्याने भारतीय शेतीचे व भरतीयांचे आरोग्य धोक्यात आले आहे. शेतीमध्ये माती व पाणी या मुलभूत घटकांना अनन्यसाधारण महत्व आहे. हरितक्रांती योजना राबवताना मात्र या दोन्हीही घटकांच्याकडे कमालीचे दुर्लक्ष केले गेले. प्राचीन काळापासून मातीला माते इतकेच महत्व दिले गेले आहे. आपण जमिनीला भूमाता, काळी आई असे म्हणतो.

शाश्वत (सेंद्रीय) शेती संकल्पना

रासायनिक खते व औषधाशिवाय शेती ही संकल्पनाच भारतीय शेतक—याला मान्य नाही. सेंद्रीय शेती विषयी शेतक—यांच्या मनात आगोदरच अनेक गैरसमज असल्याने शेतकरी सहजासहजी सेंद्रीय शेतीकडे वळत नाही. शाश्वत शेतीलाच सेंद्रीय शेती असेही म्हटलेले आहे. सेंद्रीय शेती म्हणजे कोणत्याही रासायनिक खताशिवाय केली जाणारी शेती होय. सेंद्रीय शेती हि पर्यावरण पूरक शेती म्हणून ओळखली जाते. शाश्वत (Sustainable) याचा अर्थ आपण निसर्गातून वेगवेगळया गोष्टी आवश्यक तेवढया घ्यायच्या व निसर्गाचा —हास न करता आपली प्रगती करून आपल्या पुढच्या पिढी साठी निसर्गाचे जतन करून ठेवायचे.

सेंद्रीय शेतीमध्ये जनावरे संगोपनास अनन्यसाधारण महत्व आहे. शेतीसाठी आवश्यक असणारी व दुभती जनावरे अनेक शेतकरी सांभाळत आहेत. सेंद्रीय शेतीमध्ये देशी गायीला महत्वाचे स्थान आहे.

रूडॉल्फ स्टायनर या शास्त्रज्ञाने 1925 मध्ये बायोडायनॅमिक पध्दतीची मूलतत्वे सांगितली होती. अवकाशातील ब्रह्मांडीय शक्ती (कॉस्मिक एनर्जी) च्या सहाय्याने जीवित शक्तीबरोबर (गांडूळ, सुक्ष्मजिवाणू, पशू, पक्षी, मानव) केलेल्या शेतीच्या विज्ञानास बायोडानॅमिक (जैवऊर्जा) शेती म्हणतात.जगातील 70 देशांमध्ये बायोडायनॅमिक शेती केली जाते. ही सेंद्रीय शेतीची पुढची पायरी आहे.

भारतातील शाश्वत (सेंद्रीय) शेती

आंतरराष्ट्रीय सेंद्रीय शेती संधाने (International Federaion of Organic Agricultural Movement- IFOAM) सेंद्रीय शेतीमध्ये चार तत्वाना महत्व दिले आहे. या चार तत्वामध्ये आरोग्य, पर्यावरण, निष्पक्षपणा व संगोपन याचा समावेश आहे. 1) आरोग्य तत्व : सेंद्रीय शेती टिकली पाहीजे. माती, रोपे, पशुपक्षी, मानव आणि पृथ्वीचे आरोग्यवर्धन शाश्वत स्वरूपात करायला पाहिजे. 2) पर्यावरणीय तत्व : सेंद्रीय शेती ही जिवंत पर्यावरणीय रचना आणि जीवनचकावर अवलंबून असायला पाहीजे. 3) निष्पक्षतेचे तत्व : पर्यावरण आणि मानवी जीवन याची सांगड घालता आला पाहिजे. 4) संगोपनाचे तत्व : शेतीचे संगोपन करताना भूतकाळ, वर्तमान व भविष्यकाळ याची सांगड घालून पर्यावरण व मानवी जीवन याचे कल्याण व संरक्षण व्हायला पाहिजे.

राष्ट्रीय सेंद्रीय शेती कार्यक्रम (NOP- National Organic Programme) सेंद्रीय उत्पादनांचे उत्पादन, हाताळणी, लेबलिंग आणि अंमलबजावणीसाठी नियम विकसित करतो. यामध्ये राष्ट्रीय सेंद्रीय मानक मंडळाने लोकांच्या पंधरा सदस्यांसह बनलेली एक फेडरल ॲडव्हायझरी कमिटी) आणि जनता यांचा समावेश आहें. एन. ओ. पी. एक हॅंडबुक देखील ठेवते ज्यात मार्गदर्शन, सूचना पॉलिसी मेमो आणि सेंद्रीय मानकांचे संप्रेषण करणारे इतर दस्तऐवज समाविष्ट असतात.

राष्ट्रीय सेंद्रीय शेती कार्यक्रम (NOP- National Organic Programme) च्या मार्गदर्शक सूचना या (USDA (United States Department of Agriculture) यांच्याशी साधर्म्य असणा–या असल्याने निर्यातीमधील अनेक अडचणी कमी झाल्या आहेत. वेगवेगळया कृषी हवामान क्षेत्रामुळे भारताला सर्व प्रकारच्या सेंद्रीय उत्पादनांच्या उत्पादनाची भरपूर क्षमता आहे. देशाच्या ब–याच भागांमध्ये, सेंद्रीय शेतीची वारसा मिळालेली परंपरा हा एक अतिरिक्त फायदा आहे. सेंद्रीय उत्पादकांना देशांतर्गत व निर्यातीतील बाजारपेठेत निरंतर वाढ होत असलेल्या बाजाराला टॅप करणे महत्वाचे आहे. उपलब्ध आकडेवारी (2001) नुसार, जगातील सेंद्रीय शेती भूमीच्या संदर्भात भारताचा कमांक 9 वा आहे आणि एकूण उत्पादकांच्या संख्येनुसार 1 कमांकावर आहे. (संदर्भ FIBL आणि IFOM 2018)

31 मार्च 2018 पर्यंत सेंद्रीय प्रमाणन प्रकियेअंतर्गत एकूण क्षेत्र (सेंद्रीय उत्पादनासाठी राष्ट्रीय कार्यकम अंतर्गत नोंदणीकृत) 2017–2018, 3.56 दशलक्ष हेक्टर आहे. सर्व राज्यांपैकी मध्य प्रदेशात सेंद्रीय प्रमाणीकरण जास्त असून त्यानंतर राजस्थान, महाराष्ट्र आणि उत्तर प्रदेश यांचा समावेश आहे. सिक्कीमने सेंद्रीय प्रमाणीकरण अंतर्गत संपूर्ण लागवडीमध्ये जमीन रूपांतरित करयाचा उल्लेखनीय टप्पा गाठला आहे. आज सिक्कीम हे देशातील पहिले सेंद्रीय शेती करणारे राज्य ठरले आहे.

भारताने प्रमाणित सेंद्रीय उत्पादनांमध्ये तेल बियाणे, ऊस, तृणधान्ये मिलेट्स, कापूस, कडधान्य, औषधी वनस्पती, चहा, फळे, मसाले, सुकामेवा, भाज्या या सर्व प्रकारच्या उत्पादनांचा समावेश आहे. हे उत्पादन केवळ खाद्य क्षेत्रापुरते मर्यादित नाही तर ते सेंद्रीय सुती फायबर, फंक्शनल फूड उत्पादन इ. देखील तयार करते. सेंद्रीय उत्पादनांमध्ये तेलबिया ही सर्वात मोठी श्रेणी असून त्यानंतर ऊस, तृणधान्ये आणि अन्नधान्ये पिके, डाळी, औषधी, हर्बल आणि सुगंधी वनस्पती आणि मसाले यांचा समावेश आहे.

भारताचा निर्यात व्यापार व कृषी निर्यात

भारतातील कृषी उत्पादन मध्ये सातत्याने वाढ होत आहे. सन 2009–10 मध्ये भारताचा एकुण निर्यात व्यापार 8.46 लाख कोटी रू. होता त्यापैकी शेती उत्पादने 8.85 लाख कोटी रू. ची म्हणजेच 10 % होते. सन 2018 मध्ये निर्यातीचे एकूण प्रमाण 8.88 लाख मे. टन होते. सेंद्रीय अन्न निर्यातीची प्राप्ती रू. 3453.88 कोटी (515.44 दशलक्ष

डॉलर्स) इतकी होती. सेंद्रीय उत्पादने यु. एस. ए. युरोपियन युनियन, कॅनडा, स्वित्झर्लंड, ऑस्ट्रेलिया, इस्त्राईल, दक्षिण कोरिया, व्हिएतनाम, न्यूझीलंड, जपान इ. मध्ये निर्यात केली जातात. निर्यात मूल्य वसुलीच्या दृष्टीने तेलबिया (6.47%) नंतर तृणधान्ये व बाजरी (10. 40%), चहा आणि कॉफी (9.9%) आणि इतर उत्पादनांचा समावेश आहे.

सन 2016–17 ते 2018–19 या त्रैवार्षिक निर्यातीचा आढावा घेतल्यास आपल्याला असे दिसून येते की, भाजीपाल्या बरोबरच द्राक्षे व आंबा यांची निर्यत मोठया प्रमाणात होऊ लागली आहे. सन 2016–17 मध्ये 52761 मी.टन 2018–18 मध्ये 49180.48 मे. टन. व 2018–19 मध्ये 46510.22 टन आंब्याची निर्यात करण्यात आली. 2016–17 पेक्ष 2018–19 मध्ये आंब्याचा निर्यातीमध्ये 0.3% वाढ झाली. द्राक्ष निर्यात सुध्दा भारतातून मोठया प्रमाणात होते. 2017–18 मध्ये 188221.18 मे. टन. द्राक्षांची निर्यात करण्यात आली. यातून भारताला 1899.95 कोटी रू. मिळाले. सन 2018–19 मध्ये 246133.77 मे. टन द्राक्षे निर्यात झाली त्यातून देशाला 2335.25 कोटी रू. मिंळाले.

सन 2016–17 व सन 2017–18 चा एकूण निर्यात व्यापार बघितल्यास त्यामध्ये 14. 66% ची वाढ दिसून येते. 2017–18 व 2018–19 मधील वाढ ही 7.85% इतकी आहे. (टेबल क. 1)

टेबल क. 1 भारतातील फळे आणि भाजीपाला निर्यात (2016–17 ते 2018–19)

(निर्यात परिणाम मे. टन. मध्ये व किमत कोटी रू. मध्ये)

	2016–17		2017–18		2018–19	
उत्पादन	परिणाम (Quantity)	कोटी रू (Rs. Crore)	परिणाम (Quantity)	कोटी रू (Rs. Crore)	परिणाम (Quantity)	कोटी रू (Rs. Crore)
कांदा	2415939.06	3106.06	15889585. 72	3088.82	2183766.42	3468.87
इतर भाज्या	980977.94	2589.51	735198.84	1848.78	720559.58	1905.97
अक्रोड	2188.65	55.18	3595.69	127.21	1874.86	66.77
टांबा	52761.00	443.66	49180.48	382.34	46510.22	406.50
द्राक्षे	198471.30	1781.71	188221.18	1899.95	246133.77	2335.25
पेरू, सीताफळ इ. इतर फळे	394315.39	1629.64	321157.55	1443.76	372213.73	1834.57
सुपारी पाने व बिया इतर	14389.09	190.16	13185.92	137.52	17364.51	174.27
एकूण	4058842.43	9795.92	2899525.38	8928.38	3588423.09	10237.20

http:agriexchange.apeda.gov.in

निश्कर्ष :– भारताचा निर्यात व्यापार मोठा असला तरी सेंद्रीय उत्पादनाची निर्यात खूप कमी प्रमाणात होत आहे. सेंद्रीय उत्पादित बराचसा माल हा देशांतर्गत बाजारपेठ मागणी असलेने देशातच विक्री केला जातो.

किटक नाशकाचे मानवी आरोग्यावर तात्काळ व दीर्घकालीन परिणाम येत आहेत. पिके, फळे भाजीपाला यावर बारेमाप कीटकनाशके बापरली गेल्यामुळे त्याचे तीव्र (acute) परिणाम तात्काळ मानवी आरोग्यावर दिसून येतात. यामध्ये डोळयाची जळजळ, चक्कर येणे, अंगावर फोड येणे, मळमळ, अतिसार या सारखे तात्काळ परिणाम दिसतात व कॅन्सर, जन्मदोष, पुनुरूत्पादन दोष, किडनीचे विकार, इ. दीर्घकालीन परिणाम मानवी आरोग्यावर झालेले दिसून येतात त्यामुळे सेंद्रीय शेतीला पर्याय नाही.

'निर्यात मित्र' या ॲप च्या माध्यमातून देशातील संपूर्ण निर्यात मालाची माहिती सरकार मार्फत दिली जात आहे. या ॲपचा उपयोग करून शेतक–यांनी सेंद्रीय मालाची निर्यात करण्याचे मार्ग शोधले पाहिजेत. तसेच 'अपेडा' या केंद्र सरकारच्या संस्थेकडून निर्यात विषयक माहिती दिली जाते. त्याचा उपयोग करून आपला सेंद्रीय माल आपण जगाच्या बाजार पेठेमध्ये पाठवून चांगली कमाई करू शकतो.

संदर्भ :– 1. http:agriexchange.apeda.gov.in

2. प्रशांत नाईकवडी (2016) : तांत्रिक दृष्टीकोणातून सेंद्रीय शेती : व्याख्या, तत्व, उद्देश व वैशिष्टे. सकाळ प्रकाशन पुणे

3. http:agriexchange.apeda.gov.in/indexp/ExportStatement.aspx.

4. कृषी खाद्य विद्या– जानेवारी 2018 अंक–1

5. डॉ. राजेंद्र सरकाळे (2001) : कृषी संजीवनी जगातील आधुनिक शेती तंत्र, सकाळ प्रकाशन, पुणे.

■■■

१९६० नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीतील जीवन चित्रण

डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे
संशोधन मार्गदर्शक, मराठी विभाग
स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड

प्रस्तावना :

साहित्य हे समाज जीवनाचे परिपूर्ण अंग असते. कोणत्याही साहित्याचा एक निर्माता असतो. तो निर्माता हा समाजाचा एक अविभाज्य घटक असतो. समाजाशिवाय त्याचे अस्तित्व दाखवता येत नाही. मनुष्य हा समाजशील प्राणी असतो. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत त्याला समाजाशी एकनिष्ठ रहावे लागते. त्याचे सर्व जीवनव्यवहार सामाजिक अंगाने होताना दिसतात. एखादा लेखक समाजाचे प्रतिनिधित्व करत असतो. या निर्मात्याच्या साहित्यकृतीत पडत असतात. त्या समूहाची एक संस्कृती असते. ही संस्कृती परंपरेने चालत आलेली असते. त्याला इतिहास, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक अंगेही दिसून येतात. समाज जीवनातील घडामोडींना साहित्य जीवनात स्थान असते. कोणतीही साहित्यकृती ही समाजापासून वेगळी राहू शकत नाही. त्याचा निर्माता हा समाजाचा एक घटक असतो. त्याचे एक सामाजिक व्यक्तिमत्व घडलेले असते.

इ.स. १९६० नंतरच्या साहित्यामध्ये सामाजिक संदर्भ जास्त प्रमाणात येऊ लागले. हे साहित्य अर्थपूर्ण बनत गेले. १९६० नंतर राजकीय स्थित्यंतरे आली. स्वतंत्र भाषावार प्रांतरचना झाली. त्यामुळे अस्मिता जागृत होऊन लेखक लिहू लागले. या कालखंडामध्ये राजकीय, ऐतिहासिक, ग्रामीण अभिरूची समोर ठेवून लेखन होऊ लागले. ग्रामीण संस्कृती हे भारतीय संस्कृतीचे मूळ आहे. या संस्कृतीच्या व्यक्तिमत्वाचे पैलू ग्रामीण साहित्यात दिसून येतात. हे समाजमन लोकसमूहातून निर्माण झाले आहे. ग्रामीण भागातील रूढी, परंपरा, रीती, संस्कृती यातून ग्रामीणत्व सिध्द होत असते. यामुळे नव्या जाणिवेचे धुमारे फुटू लागले. ग्रामीण जीवनात शेतीला महत्वाचे स्थान आहे. भारतीय लोकजीवन हे सत्तर टक्के शेतीवर अवलंबून आहे. कृषिकेंद्रित दृष्टी ठेवून ग्रामीण साहित्य निर्माण होऊ लागले. शेतीवर असलेले या ग्रामीण मनाचे प्रेम आपल्याला या कादंबऱ्यातून स्पष्ट दिसून येते. काळी व पांढरी या जमिनीविषयीची आदरयुक्त भावना त्यांच्या अंतर्मनात दडलेली दिसते. शेतात पिकणाऱ्या हिरव्या धनाशी त्याचे अगदी अतूट नाते दिसून येते. या ग्रामीण मनाची सुख-दु:खे शेतीनिष्ठ असतात. महात्मा ज्योतीराव फुले यांच्यापासून आधुनिक मराठी साहित्याला सुरूवात झाली असे म्हणता येते. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या बहुजन समाजाला स्वअस्तित्वाची जाणीव व्हावी, ही भूमिका फुले यांनी घेतलेली दिसते. त्यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन ग्रामीण साहित्य निर्माण झाले, तरी त्यातून समाजवास्तव प्रकटपणे येत नव्हते. त्यासाठी १९६० नंतरचा कालखंड उजाडावा लागला असे म्हणावे लागते.

१९६० नंतरच्या कालखंडात विभिन्न कारणांनी मराठी साहित्यात नवे वाङ्मयीन प्रवाह व चळवळी निर्माण झालेल्या दिसून येतात. त्यामधुन सामान्य माणसाच्या शोषणाविरूध्दचे हुंकार प्रकट होवू लागले. दलित, ग्रामीण, आदिवासी अशा सर्व प्रकारच्या शोषितांविरूध्दचे आवाज मुखर करणारे लेखन या काळात होवू लागले. १९६० नंतरच्या काळात मराठी वाङ्मयीन क्षेत्रात ज्या विविध चळवळी उदयाला आल्या, त्यात ग्रामीण साहित्याची चळवळ महत्वाची आहे. ग्रामजीवनाचे चित्रण करणारे ग्रामीण व्यथा वेदना, संवेदना,

सुख-दुःखे, ग्रामीण लोकांचे भावविश्व यासरख्या सर्वच बाबी चित्रित करणाज्या ग्रामीण साहित्याची वाटचाल महत्वाची ठरते.

ग्रामीण कादंबरीची वाटचाल :

ग्रामीण कादंबरीच्या प्रेरणेचा विचार करताना स्वातंत्र्यपूर्व काळाचा विचार करावा लागतो. १९२० नंतर ग्रामीण साहित्याची सुरूवात झाली असली, तरी त्याची मूळ प्रेरणा महात्मा फुले यांच्या साहित्यात दिसून येते. ग्रामीण कादंबरीचा विचार करता रा.वि. टिकेकर यांची घपिराजी पाटीलङ किंवा कृष्णराव भालेकर यांची घ्बळीबा पाटीलङ या कादंबज्यांमध्ये ग्रामीणत्वाचा वेध घेतलेला दिसतो. यात संपूर्ण गावगाडा, तेथील राहणीमान आणि गावातील पाटील हा सर्व गावांचा पोशिंदा असतो, असे चित्र उभे केले आहे. दुष्काळासारखे संकट आले, तर हा पाटील गावाला आपले कुटुंब मानून त्यांना मदत करतो आहे. या काळामध्ये ग्रामीण समाजीवन रूढीने, परंपरेने चालणारे दिसते. त्रिं.ना. अत्रे यांच्या घ्गावगाडाङ या ग्रंथात ग्रामीण जीवनाचा संपूर्ण पट पुढे येतो. या गावगाड्यातील आलुतेदार, बलुतेदार, फिरस्ते यांचेही चित्रण येते. कुणबी, कुलकर्णी, चौघुला यांच्या चित्रणाबरोबरच गावातील जत्रा, यात्रा, सण-उत्सव यांचेही सांस्कृतिक दर्शन पहावयास मिळते. १९२० नंतर गांधीयुग आले व गांधीजींनी घ्खेड्याकडे चलाङ अशी हाक देताच सर्व लेखकांच्या नजरा खेड्याकडे वळ्या. एक रूचीपालट म्हणून लेखक कादंबज्यातून ग्रामीण चित्रण करू लागले. र.वा. दिघे यांची सराईङ, घ्पाणकळाङ, ग.ल. ठोकळ यांची घ्गावगुंडङ, घ्ठिणगीङ इत्यादी कादंबज्यातून ग्रामीण चित्रण येवू लागले. १९४० नंतर मात्र ग्रामीण कादंबज्यांमध्ये नवीन सामाजिक विषय येऊ लागले. मानवी मन, औद्योगिकीकरण, दुसज्या महायुध्दाचा परिणाम कादंबरी लेखनातून आविष्कृत होऊ लागला. १९६० नंतर ही कादंबरी खज्या अर्थाने वास्तवाचे भान घेऊन निर्माण होऊ लागली. ग्रामीण साहित्य चळवळ जोमाने वाटचाल करू लागल्याने आनंद यादव, रा.रं. बोराडे, भास्कर चंदनशिव, नागनाथ कोत्तापल्ले यासारखे ग्रामीण लेखक नव्या जाणिवेने लेखन करू लागले. टारफुला, धग, गोतावळा, इंधन, गांधारी, पाचोळा यासारख्या कादंबज्यातून ग्रामीण भावजीवन प्रकट होऊ लागले. हीच कादंबरी पुढे वास्तवासोबतच ग्रामीण जीवनाच्या अनेक अंगावरती प्रकाश टाकू लागली. बाबाराव मुसळे यांच्या घ्हाल्या हाल्या दुधू देङ सारख्या कादंबरीमध्ये शेतकरी जीवनाची वाताहत हा विषय प्रामुख्याने आला. १९८० नंतर शेती या व्यवसायाकडे पाहण्याचा पारंपारिक दृष्टीकोन बदलला. शेतकज्यांची मुले शिकू लागली व शिकलेल्या मुलांनी नोकरी, धंदा करण्यासाठी शहरे जवळ केली. यातून नागर व ग्रामीण असा संघर्ष निर्माण झाला याचेही चित्रण १९६० नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीमध्ये येऊ लागले. १९६० नंतर जे विविधि वाङ्मयीन प्रवाह निर्माण झाले, त्यामध्ये ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह हा महत्वाचा प्रवाह होता. साठोत्तरी कालखंडामध्ये राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनामध्ये जो बदल झाला त्याचा परिणाम एकूणच ग्रामीण साहित्याची चळवळ आणि निर्मिती यावर झालेला दिसून येतो. याच कालखंडता कृषी वास्तव, ग्रामीण संस्कार घेवून कादंबरी जन्माला आली. १९६० नंतर भाषावार प्रांत रचना झाली. स्वतंत्र अशा महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. त्यामुळे सामाजिक, राजकीय आकांक्षा वाढत गेल्या. समाजजीवन ढवळून निघाले. समाजातील तळागळापर्यंत शिक्षण पोहोचण्यास प्रारंभ झाला. शेतकरी वर्गाने सत्ता काबीज केली. शेतकज्यांचे प्रश्न, समस्या पुढे येऊ लागल्या. त्यामुळे ग्रामीण साहित्याची चळवळ ही केवळ साहित्यिक चळवळ न राहता ती एक सामाजिक, सांस्कृतिक चळवळ म्हणून पुढे येऊ लागली. आज खेडी बदलत चालली आहेत हा बदल सामाजिक, भौतिक, राजकीय, शैक्षणिक, आर्थिक इत्यादी पातळीवर

होताना दिसून येतो. ग्रामीण जीवनातील अनेक प्रश्नांच्या समस्यांचा वेध घेणाऱ्या ग्रामीण कादंबऱ्या याच काळात प्रामुख्याने निर्माण झाल्या. त्यामध्ये आनंद यादवांची झोंबी, गोतावळा, नटरंग, रा.रं. बोराडे यांची पाचोळा, चारापाणी, वासुदेव मुलाटे यांची विषवृक्षाच्या मुळ्या, बाबाराव मुसळे यांची हाल्या हाल्या दुधू दे यासारख्या कादंबऱ्यामधुन ग्रामीण जीवन, कृषी जीवन, सेवा सहकारी सोसायट्या, भू-विकास बँका, तेथील राजकारण आणि भ्रष्टाचार या सर्वांचे चित्रण अगदी बारकाव्यासह १९६० नंतरच्या कादंबरीत दिसते.

१९६० नंतरच्या कादंबरीतील जीवनचित्रण :

१९६० नंतर जी समकालीन कादंबरी अवतरली त्यामध्ये प्रामुख्याने कृषी जीवन, धार्मिक व राजकीय जीवन, कौटुंबिक जीवन, शैक्षणिक जीवन याविषयी कादंबरीकारांनी प्रामुख्याने भाष्य केले आहे.

१) कादंबरीतील गावगाड्याचे चित्रण :

ग्रामीण साहित्यामध्ये खेड्यातील सांस्कृतिक जीवन महत्वाचे असते. गावगाडा हा प्रामुख्याने कादंबरीचा महत्वाचा घटक आहे. मनुष्य हा समाजशील प्राणी असल्याने तो समूह करून राहू लागला. या समाजाची एक सांस्कृतिक घडण निर्माण झाली आणि मग या सांस्कृतिक घडणीतूनच एक गावगाडा तयार झाल्याचे दिसते. खेड्यातील जीवन पध्दती ही सामुहिक जीवन पध्दती व्यक्त करत असते. शेती व शेतकरी हा गावगाड्याचा आत्मा असतो किंवा प्रमुख घटक आहे आणि याच शेतीभोवती संपूर्ण समाजातील बहुजन समाज एकवटलेला दिसून येतो. यासंदर्भात ना.गो. चापेकर म्हणतात की, च्शेतीच्या भोवती लोक जमतात यामुळे प्रत्यक्ष शेती करणाऱ्यांना प्राधान्य प्राप्त होते. आमच्या गावात सर्व जातींचे मिळून मराठे, आग्री, कोळी आणि भोई मुख्यतः जमीन कसणारे लोक होते....जमीन पिकविण्याकरीता जमिनीवर प्रथम शेतकरी येतो. नंतर शेतीच्या व्यवसायाला साधनीभूत लोक त्याच्याभोवती गोळा होता यांना कारू म्हणतात....म्हणजे एका शेतकऱ्याच्या मागे पाऊण कारू आला असे होते.[१]

या वर्णनावरून असे लक्षात येते की, या शेतकऱ्याभोवत जो कारू-नारूचा गोतवाळा जमा होतो त्या सर्वांचा मिळून गावगाडा तयार होतो. शेती करणाऱ्या शेतकऱ्याचा आधार हा कारू-नारू आहे. लोहार, सुतार, कुंभार, साळी, माळी, चांभार यासारखे व्यवसायिक हे कारू आहेत तर शेतकऱ्यांच्या गावाची इतर हलकी कामे करणारा समाज म्हणजे नारू होय. शंकर पाटील यांच्या टारफुला या कादंबरीमध्ये संपूर्ण गावालाच नायकत्व प्राप्त झाले आहे. या गावातील हेवेदावे, पाटीलकी, भाऊबंदकी आपल्यासमोर येते. विश्वास पाटील यांच्या पांगिरा, झाडाझडती यासारख्या कादंबऱ्यातून गावगाडा तसेच तेथील समस्या पुढे येताना दिसतात. गावातील लोकसंस्कृती, रूढी, परंपरा यातून ग्रामीणत्व सिध्द होत असते. गावातील जत्रा, सण-उत्सव, श्रध्दा-अंधश्रध्दा, दैवत-कथा यातून एक सामाजिक व सांस्कृतिक वैभव आपल्या डोळ्यासमोर प्रकट होत असते. भटके, फिरस्ते, बहुरूपी, डोंबारी, कोल्हाटी, मसनजोगी, मांगगारूडी, कुडमुडे जोशी, पांगोळ, वासुदेव, गोंधळी अशा ग्रामसंस्कृतीच्या पाईकांमधुन ग्राम संस्कृतीचे जतन होताना दिसते. डॉ. आनंद यादवांच्या नटरंग या कादंबरीमध्ये गावातील उपेक्षित स्तर व त्यांच्यातील कलाप्रेम दिसते. यातील गुन्हा हा अस्पृश्य समाजातील असल्याने त्याला समाज रोषाला सामोरे जावे लागते. नागर व ग्रामीण यातील भेदामुळे ग्रामीण जीवन वेगळे ठरत असते.

२) कादंबरीतील दारिद्र्याचे चित्रण :

ग्रामीण कादंबऱ्यामध्ये इतर जीवन चित्रणाबरोबरच खेड्यातील दारिद्र्याचे देखील चित्रण आले

आहे. ग्रामीण जीवनामध्ये दारिद्र्य हा महत्वाचा घटक आहे. ग्राम संस्कृती किंवा ग्रामीण जीवन जेंव्हा आपण जवळून पाहात असतो. तेंव्हा दुःख, दैन्य, दारिद्र्य ह्या गोष्टी तेथील लोकजीवनाच्या पाचवीलाच पुजलेल्या आहेत हे जाणवते. ग्रामीण व शहरी भेद स्पष्ट करतानाच गरीब-श्रीमंत असा भेद स्थूल मानाने पुढे येत असतो. यासंदर्भात दारिद्र्याचे वर्णन करताना महादेव मोरे म्हणतात की, च्आपल्या खंडप्राय भारत देशात दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगणाज्यांची संख्या प्रचंड आहे. त्यांच्यात त्यांचा म्हणून मला मिसळता, वावरता येतय, हे लेखक म्हणून मी माझे भाग्यच समजतो आणि माझ्यापुरती मी सीमा आखून घेतली. ती म्हणजे ह्या दारिद्र्य रेषेखालील जगणाज्यांचे जीवन चित्रीत करणे, मला पांढरपेश्या समाजाची काही कर्तव्य नाही.छर १९६० नंतरच्या साहित्यात ग्रामीण जीवनातील अनेक प्रश्न पुढे आलेले आहेत. गो.नि. दांडेकरांच्या जैत रे जैत या कादंबरीमध्ये ग्रामीण ठाकर समाजाचे चित्रण येतानाच तेथील रूढी, परंपरा आणि त्यांच्या पोटा पाण्याचा प्रश्नही पुढे येतो. उध्दव शेळके यांनी लिहिलेल्या धग या कादंबरीमध्ये ग्रामीण जीवनातील एका वज्हाड विभागातील रघुनाथ शिंप्याच्या कुटुंबाची कहाणी सांगितली आहे. रघुनाथ शिंप्याचा मुलगा महादेव, त्याची जिद्दी, शोषिक बायको, कौतिक याचे चित्रण ग्रामीण जीवनातील दारिद्र्य अधोरेखित करताना दिसते. राज्यात सहकारी साखर कारखाने वाढले. त्यासाठी ऊसतोड कामगारांची गरज भासू लागली. यातूनच घ्कुणाच्या खाद्यांवरङ ही बा.ग. केसरकर यांची कादंबरी जन्माला आली. या कादंबरीमध्ये कामगारांच्या दुर्देवी जीवनाचे चित्रण, तर उत्तम बंडु तुपे यांच्या घ्झुलवाङ या कादंबरीमध्ये दारिद्र्यापोटी वेगवेगळी कामे करावे लागलेल्या देवदासीचे चित्रण. तर राजन गवस हे घ्चौंडकंङ; घ्भंडारभोगङ या कादंबज्या देखील देवदासी प्रथेवर आसूड ओढतात.

मनोहर तल्हार यांच्या माणूस या कादंबरीतील नायक एका दरिद्री समाजाचे प्रतिनिधीत्व करतो आहे. १९८० नंतर ग्रामीण जीवनामध्ये जो बदल होत गेला. त्याचा प्रभाव आणि परिणाम साहित्य निर्मितीवर होताना दिसतो आहे. बाबा भांड यांची घ्दशक्रियाङ ही कादंबरी पोटाची खळगी भरण्यासाठी गंगेच्या पात्रात बुड्य मारणाज्या ब्राम्हणाच्या जीवनाचे चित्रण करते. या आणि अशा अनेक कादंबज्यामधुन दुःखाचे, देन्याचे, दारिद्र्याचे चित्रण प्रखरपणे अविष्कृत होताना दिसते.

३) श्रध्दा-अंधश्रध्दा :

ग्रामीण समाजामध्ये श्रध्दा-अंधश्रध्दा, रूढी-परंपर प्रकर्षाने जाणवतात. लोकसंस्कृती किंवा गावगाडामध्ये या गोष्टीचा विचार प्रमुख्याने करावाच लागतो. ग्रामीण मनुष्य हा समुहनिष्ठ जीवन जगत असतो. संवेदनशीलता दैवशरणता, नियतीवादीदृष्टी या गोष्टीला तो महत्वाचे मानतो. याला श्रध्देचे, अंधश्रध्देचे पाठबळ लाभलेले असते. बाबाराव मुसळे यांच्या घ्हाल्या हाल्या दुधू देङ या कादंबरीमध्ये समाजात असलेल्या श्रध्दा आणि अंधश्रध्दा यांचे वास्तवदर्शी चित्रण येते. तर मधुकर वाकोडे यांच्या घ्झेलझपाटङ या कादंबरीमध्ये आदिवासी समाजातील कोरकू या जमातीमध्ये आढळणाज्या श्रध्दा आणि अंधश्रध्दा आपल्यासमोर येताना दिसतात.

४) धार्मिक व सांस्कृतिक जीवन :

संस्कृती हा ग्रामीण जीवनाचा महत्वाचा घटक आहे. नव्हे तो ग्रामीण जीवनाचा एक अलंकार आहे. धार्मिकता हे ग्रामीण जीवनाचे महावस्त्र म्हणावे लागेल इतके ग्रामीणता आणि धार्मिकता यांचे घनिष्ट नाते आहे. संस्कृती हा घटक अतिशय गुंतागुंतीचा घटक आहे. विशिष्ट प्रदेशातील संस्कृती, लोकजीवन, परंपरा,

जीवन जगण्याची पध्दती, समुह जीवनाची भावना आणि या सर्वांतून एक प्रकारचे जीवननाट्य तयार होत असते. गो.नि. दांडेकर, चिंतामण त्रिंबक खानोलकर यांच्या पडघवली, पवनाकाटचा धोंडी, रात्र काळी घागर काळी यासारख्या कादंबऱ्यातून येणारा दैववाद, दारिद्र्य, शोषिकपणा आणि संस्कार, संस्कृती यासोबतच उध्दवस्त झालेल्या खेड्याबरोबरच तेथील धार्मिक, सांस्कृतिक जीवनाचे पडसाद उमटलेले आपणाला दिसून येतात. महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती ही लोकमानसाचा आरसा आहे. त्यातूनच वाघ्या-मुरळी, जोगतीन यासारख्या जमाती निर्माण झाल्या. ग्रामीण मनामध्ये निसर्गालाही महत्वाचे स्थान आहे. निसर्ग हा देवरूप घेवून समोर येतो. वायू देवता, पर्जन्य देवता, वृक्ष देवता, वरूण देवता या काही देवता ग्रामीण जीवनाचा अविभाज्य भाग आहेत. ग्रामीण कादंबऱ्यामध्ये या सर्व सांस्कृतिक गोष्टींचा संदर्भ वारंवार येतो.

५) राजकीय आणि आर्थिक जीवन :

१९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. भारताला स्वातंत्र्याची देणगी मिळाली त्यामुळे संपूर्ण देश ढवळून निघाला. स्वातंत्र्य मिळाल्यावर आपल्या सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक स्थैर्य मिळेल अशी आशा सर्वांना निर्माण झाली. विविध पंचवार्षिक योजना आल्या. त्यामुळे खेड्याचा कायापालट व्हायला सुरूवात झाली. साहित्य हे समकालीन काळाचे अपत्य असल्याने त्याचा प्रभाव साहित्यावर अपरिहार्यपणे होत असतो. त्यामुळे समाजव्यवस्थेचा चेहरा वरवर का होईना बदललेला दिसतो. रस्ते, दळणवळण, प्रसारमाध्यमे, टी.व्ही., रेडिओ यासारखी माध्यमे खेड्यापाड्यापर्यंत पोहोचल्याने जग जवळ आले आहे. खेड्यातील तळागळापर्यंत शिक्षणाची ज्ञानगंगा जाऊन पोहचली. देशात लोकशाही आली आणि ग्रामीण भागात राजकारण येऊन पोहोचले. १९६० मध्ये स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली ही घटना ग्रामीण जीवनाला कलाटणी देण्यास कारणीभूत ठरली. यानंतर खऱ्याअर्थाने खेड्यातील समाजजीवन, धार्मिक जीवन, आर्थिक जीवन बदलत असताना आपल्याला दिसते. बहुजन समाजातील व शेतकरी कुटुंबातील महत्वकांक्षी माणसे राजकारणात आली. ही सर्व मंडळी ग्रामीण भागातून आल्याने शेती, शेतकरी जीवन, त्यांच्या समस्या, त्यांचे प्रश्न यांची त्यांना माहिती होती. त्यामुळे १९६० नंतरच्या ग्रामीण कादंबऱ्यामध्ये याचे चित्रण प्रामुख्याने येऊ लागले. त्यामध्ये डॉ. वासुदेव मुलाटे, बाबुराव मुसळे, रंगनाथ पठारे, रा.रं. बोराडे, श्रीराम गुंदेकर, शेषेराव मोहिते इत्यादीसारखे अनेक लेखक आपल्या कादंबरीमधुन ग्रामीण जीवनात आलेले राजकारण चित्रित करताना आढळतात. याबाबत डॉ. बाळासाहेब गुंजाळ म्हणतात की, च्लोकशाही शासन पध्दतीमुळे खऱ्याअर्थाने खेड्यात राजकारणाला सुरूवात झाली. सतत होणाऱ्या निवडणुका राजकीय पक्ष, दबावगट, डावपेचांचे व गटातटाचे राजकारण, सत्ता संघर्ष उदयाला आला. ग्रामपंचायत, विविध कार्यकारी सहकारी सोसायटी, सहकारी संघ, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, मार्केट कमिटी, सहकारी साखर कारखाने, सहकारी बँका व पतसंस्था, विधानसभा, लोकसभा या निवडणुकामुळे खेड्यातील वातावरण ढवळून निघाले.छ३ ग्रामीण भागात राजकारणाचा हळूच शिरकाव झाल्याने सामान्य जनतेला त्याविषयी आकर्षण वाटू लागले. गावात तंटे, वाद-विवाद होवून गट-तट पडत गेले. त्यातुनच भाऊबंदकी पुढे आली. ज्याच्याकडे पैसा, बळ, पत आहे अशा लोकांकडे सत्तेचे केंद्रीकरण होऊ लागले. समाजकारणापेक्षा राजकारण जास्त प्रमाणात आल्याने भ्रष्टाचार होऊ लागला. त्यातूनच घराणेशाहीचा उदय झाला. नैतिकतेपेक्षा पैसा महत्वाचा ठरू लागला. नैतिकमूल्ये पायदळी तुडविली जाऊ लागली या सर्वांचा चित्रण अधिक तपशीलासह १९६० नंतरची कादंबरी करू लागते.

निष्कर्ष :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर खेड्याने विकासाचा ध्यास धरला. ग्रामीण जीवन, रूढी-परंपरा, कृषिकेंद्रित संस्कृती, माणसाच्या जगण्या-वागण्यातील रगेल आणि रंगेलपणा, रांगडेपणा, काटकपणा, निसर्गाकडे पाहण्याची निर्वाज्य दृष्टी, निसर्गाशी असलेले त्याचे घनिष्ट नाते या सर्व जीवन विश्वातून ग्रामीण साहित्य साकार होताना दिसते.

ग्रामीण जीवनातील जीवन जाणीवा, तेथील माणसे, त्यांच्या स्वभावाचे वृत्ती-प्रवृत्तीचे, व्यवसायाचे, ताण-तणावाचे, नातेसंबंध चित्रण प्रामुख्याने ग्रामीण साहित्यातून प्रगल्भपणे अविष्कृत होताना दिसते. देशातील सर्वाधिक संख्येने राहणाऱ्या ग्रामीण जनतेचे वास्तवाभिमुख दर्शन घडविणारे हे ग्रामीण साहित्य होय. ग्रामीण जीवन हे प्रामुख्याने शेतीवर अवलंबून असल्याने ग्रामीण कथा-कादंबरीत शेतीचा उल्लेख अपरिहार्यपणे येतो.

ग्रामीण साहित्यातून खेडेगावातील कृषीवर उदरनिर्वाह करणाऱ्या शेतकरी आणि शेतमजूरांचे जीवन दर्शन घडते. ग्रामीण आचार-विचारांची, रूढी-परंपराची एक वेगळी ग्रामसंस्कृती आहे. या ग्रामसंस्कृतीचे दर्शन ग्रामीण साहित्यातून दृष्टीस येते. म्हणजेच खेडी, खेड्यांचा परिसर व त्यात वावरणारी माणसे, त्यांचे जीवन हे ग्रामीण साहित्याचे मुख्य केंद्र आहे. खेड्यातील माणसांच्या जीवनरिती, श्रध्दाविश्वे, शेती आणि निसर्ग यांच्याशी असणारे भावबंध, ग्रामव्यवस्थेतील विविध घटक, गावगाडा आणि या गावगाड्याशी संबंधित असलेली बलुतेदारी, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक संबंधाची पारंपारिक व्यवस्था, सहकार तत्वावर चालणाऱ्या विविध संस्था, यंत्र संस्कृतीचे ग्रामीण जीवनावर झालेले आक्रमण व त्याचा परिणाम, आधुनिकीकरणाच्या रेट्यात बदलत चाललेली ग्रामव्यवस्था आणि ग्रामीण जीवन, तेथील व्यक्तीसमूह, ताणतणाव या सर्व गोष्टी ग्रामीण जीवनाचा केंद्रबिंदू असल्याने ग्रामीण साहित्यातून निसर्गकेंद्री जीवन रितीचे दर्शन स्वभाविकपणे होते.

संदर्भ :

१) आमचा गाव बदलापूर, श्री. ना.गो. चापेकर, पृ.८.

२) मी आणि माझे साहित्य, महादेव मोरे, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, ग्रामीण साहित्य विशेषांक, जुलै, डिसेंबर १९८०, पृ.११९,१२२,१२३.

३) ग्रामीण साहित्य आणि वास्तव (संपा.), इंगोले कृष्णा, स्नेहवर्धन पब्लिकेशन्स-२०११, पृ.१३०.

■■■

साहित्यातील साहित्यिकांची भूमिका :

डॉ. अशोक ऊ. घोळवे
मराठी विभाग प्रमुख
कालिकादेवी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, शिरूर ता.जि. बीड

मानवी समुहाला उच्चत्तर, आवस्थेप्रतं नेण्यासाठी कोणती जीवनमूल्ये स्वीकारली पाहिजेत. हा अनुत्तरीत प्रश्न आहे. प्रत्येक धर्माच्या वेगळे वेगळया भूमिका दिसतात. परंतु प्रत्येक मानवसमुहात परंपरेने चालत आलेल्या काही मुल्यांच्या आधारे तो समुह चालत असतो. काळाणूरूप अर्थव्यवस्थेनुसार राजकिय भूमिकानुसार आणि बदलत्या सामाजिक संदर्भानुसार मुल्यात बदलत होत असतो तो अपेक्षीतही असतो. जर हा बदल झाला नाही तर तो मानवसमुह नष्टतेकडे, नश्वरतेकडे झुकतो. आणि काळाच्या ओघात नाहिसा होतो. उदा : अनेक पती असणे ही भारतात अस्तित्वात असलेली गोष्ट होती. तसेच बहुपत्नी ही भारतामध्ये अगदी कालपरत्वे होती हे ही आपणास माहित आहे. याचा अर्थ असा की विवाहाविषयक नितिमत्ता आणि त्या संबंधीची मूल्ये बदलत गेलेली आहेत असे दिसते. असे असले तरी व्यक्ती समूह यांच्या विकासासाठी काही सर्वसमावेशक मुल्यांचा स्वीकार केला जातो. माणवी संस्कृती जसजसी विकसित होत गेली तसतसी काही मूल्यही तिने स्विकारली. इथपर्यंत आपण येऊन पोहचलो. काही जीवन मुल्ये ही व्यापक समष्टीला आपल्या कवेत घेण्याचा प्रयत्न करीत असतात आणि म्हणूनच ती महत्वाची ठरतात. स्वातंष्य, बंधुता, सामाजिक न्याय यासारखी जिवनमूल्येही मुलतः समतेच्या प्रभावातून निर्माण झाली आहेत. या सर्वांचा एकत्रित अर्थ असा की, जीवनाच्या सर्वांगीण विकासाला उपयुक्त ठरणारी, सर्व प्रकारच्या बंधनातुन आणि शोषणातून मुक्त करणारी जी मुल्ये असतात ती महत्वाची असतात. अशा मुल्यांचा स्वीकार जीवनाच्या सर्व स्तरावर जेंव्हा होऊ लागला तेंव्हा साहित्याचे क्षेत्रही त्यापासून अलिप्त राहू शकत नाही. ललित लेखक ही त्या मुल्यांना सामोरे जाण्याचा प्रयत्न करत असतो. ललित कृतीतील ललित्य सांभाळत लेखन पुढे जात असते. तेव्हा त्यालेखनामध्ये कोणती जिवनमुल्ये लेखकाने स्विकारलेली आहेत हे दिसते.

स्विकारलेला व्यवसाय आणि परंपरा यांची तडजोड करूणच लेखक लिहित असतो. त्यापाठीमागे त्याचा लौकिक लाभ असून शकतो. समाजमाण्यता, लोकप्रियता आणि समिक्षक मान्यता मिळविण्यासाठी या जाड—जोडीचा उपयोग होतो. तसाच नोकरी व्यावसायात व्यवस्थेचा विरोधात आपण लेखण करण्याचा प्रयत्न केला तर सरकार मग ते स्थानिक असो की राज्य देश पातळीवरील असो. अवहेलतनेचे आगर उदर्निवाहाचे

प्रश्न तयार होतात. त्यातुन त्यांचे जिवनमुल्ये स्विकारलेली असतात स्विकारावी लागतात. लादली जातात. जर या जोखडांना झुगारून आपली जिवनमुल्ये आबाधित ठेऊन लेखन करणाऱ्या लेखक कविंना, समीक्षकांना नोकरीवर पाणी सोडावे लागल्याची उदाहरणे आपण पाहिलेली आहेत. आपल्या मराठवाडयातील दोन लेखक या मुल्याचे बळी झाले आहेत असे दिसते. त्यात डॉ. वासुदेव मुलाटे आणि डॉ. भास्कर बडे ही उदाहरणे आपल्या डोळयासमोर वास्तवात आहेत, डॉ. वासुदेव मुलाटे यांनी विषवृक्षांच्या मुळया हया ललित साहित्यकृतीने ग्रामीण भागातील राजकारण, भ्रष्टाचार, साहित्यात मांडला. त्यांची वैयक्तिक जिवनाची ससेहोलपट आपण पाहिली आहे. त्याच बरोबर जातिय वादाबद्दल उद्विघ्नता व्यक्त करतांना ''उमेदीच्या काळात ग्रामीण साहित्याची चळवळ फोफावली आणि मोक्याच्या ठिकाणी सोयीस्कर बाजूला सारले.'' ही उद्विघ्नता खाजगीत बोलतांना व्यक्त करतात.

तसेच भास्कर बडे या लेखकाने 'पानकनसं' हया साहित्यकृतिच्या वास्तवतेतुन 'गावबंदी' वाळीत टाकणे, हया बाबी त्यांच्या वाटयाला आल्याचे पाहिले. तर जातियवादाच्या प्रभावाने बाबाराव मुसळे या प्रतिथ यश लेखकाला असाच मनस्ताप स्विकारावा लागला हे आपण पहातोत.

लेखकाच्या दृष्टीने जिवनमुल्यांचा संदर्भ अतिशय महत्वाचा असतो. आणि गंभीरही असतो. यावरून लेखक कोणती जिवनमुल्ये स्विकारतो. त्यासाठी तो प्रयोगशिलता, भाषेचा वापर आणि साहित्याकडे पाहण्याच्या त्याचा दृष्टीकोण त्याचे संवेदनशिलता इ. घटक महत्वाचे असतात. काही वेळा तात्कालिक लेखकांना रसीक आणि समिक्षक यांना मान्य असणारी जिवनमूल्ये स्विकारून पटकण लेखक समिक्षकांचा सांधा जोडून लिहिताही येईल मात्र मुल्यांच्या दृष्टीकोणातुन विचार केला तर ती मुल्ये लेखक कवी काही अंशी सोडून डोळेझाक करूण लिहित असतो हे दिसते.

दैनंदिन जीवनात गरज निर्माण झाली की, माणूस काही नवा विचार करू शकतो, ही एक प्रदीर्घ अशी अखंड चालणारी प्रक्रिया असते, ही जोपर्यंत घडत नाही तो पर्यंत मान्य केलेल्या गोष्टी ज्या साहित्यकृतीतुन येत असतात त्या आवडणे अगदीच स्वभाविक ठरते. बा.सी. मढेकरांचा जेवढा विचार समिक्षकांनी केला तेवढा विचार शरदचंद्र मुक्तिबोधांचा केला नाही. शरदचंद्र मुक्तीबोध आणि बा,सी, मर्ढेकर समकालिन कवी आहेत. मर्ढेकर नवकवी होते तर कवितेतील नवते संबंधीची एक वेगळी भूमिका स्वीकारली गेली निदान तिचा विचार झाला असे दिसत नाही. तसेच नियतीशरणता वाचक समिक्षकांना जवळची वाटू शकेल. या उलट मानवी कष्टाला महत्व देणारी सर्व प्रकारच्या शोषणापासून मुक्ती मागणारी आणि त्यासाठी संघर्षासाठी प्रवण करणारी

शरदचंद्र मुक्तीबोधांची भूमिका तितकिशी जवळची वाटली नसनार असाही तर्क करता येतो.

मुक्तीबोध मार्कसवादी जीवनदृष्टीचे लेखक कवी होते. परंतु ज्या काळात शरदचंद्र मुक्तीबोध लिहित होते. त्या काळातील रसीकांना आणि समिक्षकांना एकदम संघर्षाचा पवित्रा घेणारी कविता आणि त्यामागील जीवनमूल्यांविषयक भूमिका पेलवणे शक्य होते का? असा प्रश्न निर्माण होतो.या सर्वांचा अर्थ असा की, भोवतीच्या वाचक समिक्षकांच्या मनात असणारी जीवनमूल्ये आणि लेखकाच्या मनात असणारी जीवनमूल्ये यांचा सांधा जुळलातर त्या लेखकाचा अधिक स्विकार होतो. हे जेथे घडत नाही त्या लेखकांच्या वाटयाला उपेक्षाच येण्याची अधिक शक्यता असते.

इतर ललित लेखकापेक्षा नाटय लेखक अथवा नाटककाराला आपल्या प्रेक्षकांचा अधिक विचार करावा लागतो. तसाचं धर्म या संदर्भात एक चौकट स्विकारावी लागते. त्या चौकटीच्या बाहेर लेखन गेले तर ते अस्विकार्य होते. हे गो.ब.देवकांच्या शारदा नाटकावरून सांगता येईल. रूढी परंपरांच्या धिक्कार करणाऱ्या देवलांना शारदा नाटकात वेगळा प्रवेश लिहून आपल्या मुल्यांशी तडजोड करावी लागली आहे. शारदा नाटकात स्त्रीच्या हतबलतेचे तिच्या परावलंबित्वाचे चित्रण केले आहे. तर कंदाडा सारखा तरूण पतीच तिला अनुरूप आहे हे दाखविण्यासाठी शंकराचार्यांचा प्रवेश आणून या विवाह संबंधी मान्यता मिळू शकते असेही सांगीतले आहे.

यापेक्षा वेगळी वाट चोखाळणारे १८५५ साली म. फुले यांनी लिहिलेले 'तृतीय रत्न' नाटक हे शारदा नाटकाच्या ४४ वर्षे आधी लिहिले गेले होते. या नाटकात सामान्य शुद्र शेतकऱ्यांचे धर्माच्या आडून कसे शोषण होते, त्यांनी केलेले चित्रण, तपशिलवार आणि प्रभावी आहे. या दोन्ही नाटकात धर्माच्या आडून सामान्यांचे शोषण होते तर ध र्माच्या आडून स्त्रीचे शोषण होते परंतु शोषण मुक्तीसाठी फुल्यांनी धर्मसंस्थेचा आश्रय घेतल्याचे कुठेही दिसत नाही.

जीवनमुल्ये ही कलाकृतीच्या एकुण रूपाशी एकजीव झाली आहेत की नाही हे महत्वाचे असते.

एखादया लेखकाने साहित्यकृतीतून ध्वनित होणाऱ्या जीवनमुल्यांच्या अनुषंगाने साहित्याचा अभ्यास करावयास घेंतला तर आपणाला अचंबीत करणारे असंख्य निष्कर्ष आपणासमोर येतील यात शंका नाही.

■■■

राजर्षी शाहू महाराजांचे अर्थकारण

प्रा. विकास बहुले
सहायक प्राध्यापक, पदव्युत्तर मराठी विभाग,
श्री शाहू मंदिर महाविद्यालय, पुणे—९

सारांश :

श्री शाहू छत्रपतींनी आपल्या अठ्ठावीस वर्षाच्या कार्यकाळात कोल्हापूर संस्थानाचा कायापालट करून टाकला. शाहू महाराजांनी १८९४ ते १९२२ या कालखंडात कोल्हापूर संस्थानाचा कारभार छत्रपती या नात्याने पाहिला. राजा हा प्रजेचा सर्वात प्रमुख चाकर आहे, ही भावना बाळगून राजयकारभार चालविला. सामाजिक समतेच्या प्रस्थापनेसाठी ते आयुष्यभर झटले. आपल्या राजकीय कारकिर्दीत उद्योग, शेती, सहकार, श्रम, व्यापार, मानवी गुंतवणूक,शिक्षण, पाटबंधारे, आरोग्य व मनोरंजनाकडे विशेष लक्ष देऊन मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा केल्या. श्री शाहू छत्रपतींचे आर्थिक धोरण हे आर्थिक विकासाला अनुरूप होते. त्यांनी आपल्या संस्थानात ज्या ज्या सुधारणा राबविल्या त्या त्या आधुनिक समाजवादी अर्थशास्त्रीय सिद्धांतावर आधारित असल्याचे दिसून येते. त्यांचे विचार, तत्त्वप्रणाली, त्यांनी केलेले कार्य यांचा अभ्यास आधुनिक अर्थशास्त्राच्या दृष्टिनेही महत्त्वाचा ठरतो. महाराजांनी आर्थिक कामगिरी बजावताना जो दृष्टिकोन ठेवला होता, तो संपूर्णपणे वस्तुनिष्ठ असा होता.

प्रास्ताविक:

भारतामध्ये प्रजेच्या हिताकडे तन-मन-धन वेचून लक्ष देणारे अनेक संस्थानिक होऊन गेले. त्यामध्ये श्री शाहू छत्रपतींचे नाव आवर्जून घ्यावे लागेल. राज्य करण्याची संधी म्हणजे लोकसेवेची संधी हे त्यांचे जीवनसूत्र होते. त्यांनी आपल्या राज्यातील दलितांना, गुन्हेगार जमातींना सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. जातीभेद, अस्पृश्यता, आंतरजातीय विवाह, शिक्षणाची सोय, मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण, नोकरीत आरक्षण अशा सामाजिक सुधारणा महाराजांनी आपल्या संस्थानात केल्या. सामाजिक विचारांनी प्रेरित झालेला व त्या विचारांना कृतीची जोड देणारा राजा म्हणून शाहू महाराजांचे कार्य उल्लेखनीय आहे.

शाहू पूर्वकाळात धर्माचा पगडा असल्याने आधुनिकीकरण म्हणजे धर्मावर आलेले आक्रमणच वाटले. राजर्षी शाहूंच्या वेळच्या कालमान, तत्कालीन परिस्थितीचा वेध घेता त्यांनी जे निर्णय घेतले, ते काल सुसंगत होते असे म्हणावे लागतील. तत्कालीन जगावर सनातनवादी अर्थतज्ञांचा पगडा होता. समाज अत्यंत मागासलेला होता. त्या काळात कर गोळा करणे, प्रजेचे संरक्षण करणे, कायदा सुव्यवस्थापन हीच मर्यादित कार्ये राज्यकर्त्यांची होती. आर्थिक बाबतीत राजाला जबाबदार धरले जात नव्हते. 'जो समर्थ असेल तो टिकेल, जो दुबळा असेल तो मरेल' हीच अर्थनीती चालत असे. संस्कृतीला आकार देणारा अर्थकारण हा एकमेव घटक आहे. शाहू महाराजांनी स्वीकारलेल्या ध्येय-धोरणांना सामाजिक जाणिवेबरोबरच आर्थिक विचारांचेही अधिष्ठान होते. शाहूकालीन अर्थकारणाचा विचार करता त्यांचे आर्थिक धोरण व कार्यक्रम समाजातील दुर्बल घटकासाठी कसे आखले जात होते ते खालील घटकांवरून लक्षात येते.

शेती:- भारतासारख्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेत शेती, तिचा विकास आणि आधुनिकीकरण हा महत्त्वाचा विषय आहे. आजही भारतीय अर्थव्यवस्थेचा शेती हा कणा आहे. शेतीच्या जोरावरच भारताला सुवर्णभूमी म्हणून ओळखले जाते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटिशांच्या कच्च्या मालाची बाजारपेठ म्हणून भारताची प्रसिद्धी जगभर पसरली होती. करवीर संस्थानचे स्वरूप कृषीप्रधान होते. ऊस हे महत्त्वाचे नगदी पीक व भात हे महत्त्वाचे अन्न पीक होते. शेतीविषयक खर्चासाठी शेतकरी वर्ग सावकारावर अवलंबून असे. शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण बनल्याशिवाय राष्ट्रोद्धार अशक्य आहे असा शाहू महाराजांचा विचार होता. शाहू महाराजांनी त्यांच्या कारकिर्दीत सहकारी क्षेत्रातून वाजवी दराने शेतीसाठी कर्जपुरवठा करून दिला. यासाठी १९२२ साली सुमारे पंचवीस अर्थपुरवठा करणाऱ्यासहकारी संस्था उभ्या केल्या. 'किंग एडवर्ड अॅग्रीकल्चरल इंस्टिटयूट'ची स्थापना यातून झाली. शेतकऱ्याचा अशिक्षितपणा दूर करण्यासाठी संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले. खेडेगावातील शाळेतच त्यांना शेतीविषयक शिक्षण देण्याची सोय केली. वारसाहक्काने जमिनीचे समान तुकडे होत असल्याने १९१३ ला अविभाज्य इनामाचा कायदा केला .

शाहू महाराजांनी शेतीवर आधारित अनेक लागवडीचे प्रयोग आपल्या संस्थानात घेतले. पारंपरिक पिकांशिवाय नवी पिके घेण्याचा उपक्रम राबविला. डोंगराळ जमीन पडीक राहण्यापेक्षा काहीतरी पीक घेऊन तेथील लोकांना रोजगार मिळावा यासाठी पन्हाळा पेठयातील पेंडखेले गावी जंगल खात्यामार्फत कॉफीची लागवड केली. भूधरगड येथे चहाची लागवड केली. शेलाप येथे रेशीम, पन्हाळा व भूधरगड येथे वेलदोडे, कोको, इंडियन व इतर प्रकारचे रबर, ताग, अंबाडी, कंबोडियन कापूस इ. लागवडीचे प्रयोग केले. शेतीचे महत्त्व महाराजांना पटले होते. शेती करण्यात कमीपणा आहे ही भावना शेतकऱ्यात येऊ नये असे त्यांना वाटे. त्यांच्या मते, "कृषिकर्म इतके पवित्र आहे की, वैदिक काळात वर्षातून अेकदा चक्रवर्ती राजा व त्याचा मंत्रीही (कृषिकर्माची उन्नति करण्याकरिता) नांगर हाकीत असत. ज्याच्या योगाने भूमीमध्ये एक दाणा टाकून हजारो दाणे मिळतात व ज्या कृषिकर्मावर सारी मनुष्यजात उपजीविका करते ते कृषिकर्म इतके हलके अथवा वाईट असे मी मूळीच मानत नाही... आपल्याला माहीत आहेच की, कृषिकर्मापासून दुहेरी उन्नति होते. स्वतःला सुख होऊन सर्व मनुष्य जातीलाही सुख मिळते... कृषिकर्म करताना क्षात्रधर्माला बाधा येते असे नाही. ज्यावर मनुष्य समाजाची सुव्यवस्था व उन्नति अवलंबून आहे ते कर्म करणारे नीच आहेत, शूद्र आहेत हे म्हणणे मला मूळीच पटत नाही. "१ अशाप्रकारे शेती आणि शेतकरी यांच्याबद्दलची त्यांची आस्था कमालीची संवेदनशील होती.

व्यापार-उद्योग :-

देशाच्या अर्थव्यवस्थेत उद्योगाला महत्त्वाचे स्थान असते. औद्योगिकीकरण राष्ट्राचे उत्पन्न वाढविण्यास मोठा हातभार लावते. शाहू महाराजांच्या कार्यकाळात ब्रिटिश सरकार व खासगी संस्थानिक अशी दुहेरी राजपद्धती होती. ग्रामीण, शहरी शेतीवर आधारित उद्योग असा भेदभाव न करता शाहू महाराजांनी उद्योगांना मदत केली. १९ व्या शतकात औद्योगिक क्रांतीचा प्रभाव आपल्या युरोपच्या प्रवासात राजांवर पडला. इंग्लंडच्या अर्थव्यवस्थेत व्यापाराचे महत्त्व अतुलनीय होते. त्याचा परिणाम १८९५ मध्ये 'कोल्हापूरचे औद्योगिक सर्वेक्षण' आणि १९०७ साली 'कोल्हापूर जलसंपत्तीचे सर्वेक्षण' करून विकासाच्या उपलब्ध साधनांचा अंदाज घेतला. जाणीवपूर्वक विकास घडवून आणताना उद्योगधंदे अधिकाधिक

विकेंद्रित करण्याचा त्यांचा प्रयत्न स्वतंत्र भारतीय दृष्टिकोनातून घेतलेला दिसतो. आपल्या राज्यात तांत्रिक शिक्षण देण्यासाठी 'जयसिंगराव घाटगे टेक्निकल इन्स्टिटयूट' व 'राजाराम इंडस्ट्रियल स्कूल' या दोन संस्था स्थापन केल्या. १९०५-०६ मध्ये 'श्री शाहू स्पिनिंग व वीव्हिंग मिल' त्यांच्या सहकार्याने स्थापन केली. १९१२ मध्ये रायबाग जहागिरीतील १६० विणकरांनी 'शाहू विणकर संघ' सहकारी पद्धतीवर स्थापन केला.

औद्योगिक विकासासाठी जंगल संपत्तीचा उपयोग करून घेता यावा यासाठी १९२० मध्ये सहकार तत्त्वावर राधानगरी येथे 'वूड डिस्टिलेशन फॅक्टरी' स्थापन केली. शाहूपुरीमध्ये अनेक साखर कारखाने, तेल गिरण्या, कापड गिरण्यांना आर्थिक साहाय्य केले. किर्लोस्करांचा कारखाना अडचणीत आला असता कोल्हापूर जिल्ह्यातील गडावरील तोफा किर्लोस्करांना देऊन तोफांचे नांगर करण्यास परवानगी दिली. यावरून त्यांचा व्यापक दृष्टिकोन दिसून येतो. व्यापारी केंद्राची निर्मिती त्याचबरोबर शाहूपुरी, जयसिंगपूर, राधानगरी, गडहिंग्लज इत्यादी बाजारपेठा वसविल्या. त्यासाठी बिनव्याजी आर्थिक मदत पुरवून, मोफत प्लॉट वाटप करून आपल्या संस्थानात व्यापाराला चालना दिली. संस्थानातील मालाची आवक-जावकसाठी सरहद्दीवर नाक्यांचे कडे स्थापन केले. आपल्या मुलाने व्यापारात लक्ष घालावे यासाठी मे १९१८ मध्ये एक लाख रुपयाचे भाग भांडवल उभारून आर.बी. एन. अँड को. नावाची कंपनी काढली. व्यापारामुळे संस्थानाचे व लोकांचे उत्पन्न वाढले. अशाप्रकारे आधुनिक अर्थव्यवस्थेचे आधारस्तंभ उद्योग व व्यापार या बाबतीत महाराजांनी प्रगती केली.

पाटबंधारे :-

कोल्हापूरातील आजच्या हरितक्रांतीचे जनक म्हणून शाहू महाराजांचा उल्लेख करणे चुकीचे होणार नाही. १८९५-९६ साली कोल्हापूर संस्थानात दुष्काळ पडला होता. हे पाण्याचे दुर्भिक्ष दूर करण्यासाठी वडगाव, शिरोळ, रुकडी येथे नवीन तलाव बांधले. गारगोटी गावात पिण्याच्या पाण्याचा मुबलक पुरवठा करण्यासाठी दोन मैलावरून एका झह्र्याचे पाणी आणण्याच्या योजनेला चालना दिली. पुढे जुन्या विहिरींची खोली वाढविण्यात आली. दुष्काळाचे परिणाम कमी करण्यासठी कळंबा तलाव, काळेश्वर तलावातून कोल्हापुरातील पाण्याच्या साठ्यापर्यंत नऊ इंच पाईप लाईन टाकण्यात आली. १९१५-१६ च्या अहवालानुसार ७९,८६० एकर जमिनीला पाटबंधाह्र्यांचा फायदा उठवता येत होता. शेती, पिण्याचे पाणी व वीजपुरवठा असे फायदे लक्षात घेऊन त्यांनी १९०९ मध्ये राधानगरी प्रकल्पाची सुरुवात महाराणी लक्ष्मीबाई यांच्या हस्ते केली. दुर्दैवाने त्यांच्या हयातीत हे काम पूर्ण न होता श्री राजाराम महाराजांनी ते पूर्ण केले. या धरणामुळे शेतीला मोठ्या प्रमाणावर पाणी पुरवठा होऊ लागला. इतक्या दूरदृष्टीने जनतेचे हित जपणारा संथानिक शाहू राजाच होता.

मानवी गुंतवणूक :-

आधुनिक अर्थशास्त्रात गुंतवणुकीच्या प्रमाणावर आपले राष्ट्रीय उत्पन्न, रोजगारीची पातळी व राष्ट्रीय उत्पादन अवलंबून असते. मानवी गुंतवणूक ही दीर्घकालीन योजना आहे. शिक्षण, आरोग्य व मनोरंजन हे मानवी गुंतवणुकीचे तीन पैलू आहेत. २०व्या शतकात श्रमाला आलेले महत्त्व लक्षात घेता खेड्यातील मजूर मोठ्या संख्येने शहराकडे आकर्षित होऊ लागला. औद्योगिक क्रांती झाल्यामुळे यंत्रसामग्री, भांडवली वस्तू, अवजारे

वापरली जाऊ लागली. मजूर हा सजीव व स्वतंत्र मन असलेला घटक असल्याने त्याला कालांतराने महत्त्व येऊ लागले. कारखानदार मजूराचे श्रम विकत घेतो. त्याला विकत घेत नाही असे विचार फिरू लागले. मार्क्सने जगातील कामगारांना एकत्रित, संघटित होण्याचा आदेश दिला. त्यामुळे श्रमाला प्रतिष्ठा मिळू लागली. शाहू महाराजांनी श्रमाच्या बाबतीत आपली ठोक भूमिका मांडली आहे. आर्थिक बाबतीत आपल्याला लोकशाही चौकटीत राहून, प्रामाणिकपणे, चिकाटीने अनुकरण करणे, खेडवळ प्रदेशात रोजगार निर्माण करणे, भरपूर श्रमाचा पुरेपूर वापर करणे, शहरात गर्दी होता कामा नये असे विचार मांडले.

आपल्या संस्थानात हजेरी बंद करू महाराजांनी माहरांना सुधारण्याची संधी दिली. असा मानवतावादी दृष्टिकोन महाराजांचा श्रमाबद्दल होता. श्रमाची गुणवत्ता, कार्यक्षमता व उत्पादन क्षमता वाढविणे जरुरीचे असल्याने मानवी आरोग्य व शिक्षणावर त्यांनी खर्च केला. शिक्षणाच्या अभूतपूर्व प्रसारामुळे मानवी गुंतवणुकीचे महत्त्व सहज लक्षात येते. प्रा. मा. ह. सूर्यवंशी म्हणतात की, "शाहू राजांचा यासंबंधीचा दृष्टीकोण पुरोगामी तर होताच परंतु आर्थिक विकासाची फळे सर्वसामान्यांना चाखावयास मिळाली पाहिजेत असा समाजवादी विचारही त्यामागे दडलेला होता. आर्थिक समृद्धीचे फायदे श्रीमंत वर्गच उपटतो आणि गरीब हा भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उपेक्षित राहातो यासाठी शासन संस्था जागरूक असली पाहिजे, याचेच हे द्योतक आहे. पश्चिमात्य विचारसरणीपेक्षा शाहूंची विचारसरणी समाजवादाशी जवळ होती, हे स्पष्टपणे दिसते."२

सार्वजनिक आयव्यय :-

ब्रिटिश सरकारच्या नियंत्रणाखाली राहून आर्थिक कुवत नसतानाही दुर्बल घटकाच्या कल्याणासाठी शाहू महाराजांनी पराकाष्ठा केली. मनुष्यजीवनाच्या सर्वांगीण विकासासाठी योजनापूर्वक आर्थिक सामग्रीची मांडणी केली. सामाजिक न्याय घडवून आणण्यासाठी सार्वजनिक आयव्यय हे महत्त्वाचे हत्यार आहे. यामध्ये राज्याचे उत्पन्न, त्याचे मार्ग व खर्च यांचा अभ्यास केला जातो. २० व्या शतकाच्या सुरूवातीला विधायक भूमिकेतून कल्याणकारी राज्याची कल्पना उदयास आली. प्रजेच्या आर्थिक कल्याणासाठी शासन संस्थेने प्रयत्न केले पाहिजेत असा नियम आला. आर्थिक विषमता दूर करण्यासाठी, बेकारी, भाववाढ कमी करण्यासाठी सरकारने पुढाकार घेतला. शाहू महाराज ब्रिटिश संस्थानिक होते त्यामुळे ब्रिटिश अंकुश सहन करावा लागे. भांडवल गुंतवणूक व मानवी गुंतवणूक या दोन्ही बाबतीत त्यांनी सारखेच लक्ष पुरविले. दुष्काळ भत्ता, शिक्षण, पाटबंधारे, रस्ते, पूल, तलावाची कामे, जंगले, वैद्यकीय मदत, मनोरंजन यावर संस्थानचे उत्पन्न खर्च केले. १९१८-१९ मध्ये शैक्षणिक उत्पन्न वाढविण्यासाठी शैक्षणिक कर बसविण्यात आला. पहिल्या महायुद्धात युद्धकर्ज उभे करण्यासही त्यांनी मदत केली. वॉरलोन संबंधी एका सभेत पाच लाख रुपये घालण्याचा उद्देश महाराजांनी स्पष्ट केला. एकंदरीत महाराजांनी आपल्या संस्थानच्या उत्पन्नातून आपल्या आमदानीचा जो खर्च केला तो प्रामुख्याने प्रजेच्या कल्याणकरिताच. हिशेबातील, अंदाजपत्रकातील बाबी ते स्वतः तपासून पहात. वस्तूंच्या किमतींची पातळी योग्य ठेवण्यास त्यांनी प्रयत्न केले.

राजर्षी शाहू महाराजांच्या कार्याचा गौरव करताना वि.स. खांडेकर म्हणतात, "मानवावर केवळ मानव म्हणून उत्कट प्रेम करणारे हे मन लोकोत्तर होते. अन्यायाविरुद्ध झगडताना ते वज्रकठोर बने. पण वंचित व दुःखितांच्या दर्शनाने ते कुसुमकोमल होई. पृथ्वीच्या पाठीवर अनेक सम्राट झाले असतील, अनेक राजाधिराज गाजून गेले असतील, पण

समाजाच्या तळच्या मानवतेवर माणूस म्हणून मायेची पाखर घालणारे राजे फार थोडे झाले असतील. राजर्षी शाहूमहाराज हे त्यापैकी एक होत. सामाजिक क्रांतीचे त्यांचे स्वप्न एखाद्या दीपस्तंभाप्रमाणे आजच्या वादळी जीवनात आपल्याला वाट दाखवायला पूर्णपणे समर्थ आहे ." ३

निष्कर्ष :

कोल्हापूर संस्थानचा संपूर्ण कायापालट करण्याचे श्रेय शाहू महाराजांकडे जाते. आधुनिक भारताच्या इतिहासात लोकनेत्याचा अग्रहक्क असलेले राजर्षी हे पहिले नेते होत. शाहूंचे अर्थकारण हे संस्कृतीला नवे आकार देणारे होते. नवविचाराने क्रांतीचा गाडा पुढे नेणारा, औद्योगिकरणाचे बीजारोपण करणारा, समता सांगणारा, निधर्मी राज्याची कल्पना बद्धमूल करणारा असा लोककल्याणकारी राजा म्हणून त्यांची ओळख सांगता येईल. त्यांच्या कारभाराचे सूत्र सामाजिक न्यायावर आधारलेले 'लोकहित' हेच होते. शाहू महाराजांचे आर्थिक धोरण व कार्यक्रम सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणारे आणि आर्थिक दुर्बल घटकांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणारे होते. त्यांच्या निर्णयामध्ये दूरदृष्टी, धाडस, संयोजकत्व आढळून येते. राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेतील शेतीचे महत्त्व लक्षात घेऊन शेतीव्यवसायाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचा शाहूंनी सतत प्रयत्न केला आहे. उपलब्ध साधनांच्या आधारे शब्दप्रामाण्यापेक्षा कृतिप्रामाण्याला महत्त्व देऊन आपल्या संस्थानची आर्थिक प्रगती साधण्याच्या प्रयत्नांबरोबरच सांस्कृतिक प्रगतीही साधली. शाहू महाराजांचे आर्थिक कार्य हे त्यांच्या धार्मिक, सामाजिक, शैक्षणिक कार्यासइतकेच प्रभावी व लोकोद्धारक आहे. भारतीय कल्याणकारी अर्थशास्त्राचे आद्यप्रवर्तक म्हणून त्यांच्या कार्याचा गौरव करणे उचित ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ:

१. राजर्षी शाहू महाराजांची भाषणे, भगवानराव जाधव पृष्ठ क्रमांक-४९

२. भोसले एस.एस. (संपा.) राजर्षी शाहू : काळ, विचार आणि कार्य, कोल्हापूर जि. प. कोल्हापूर, एप्रिल १९७५, पृष्ठ-२३५

३. साळुंखे पी.बी. (संपा.) राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग, मुंबई , फेब्रुवारी १९७६, पृष्ठ- ३४१

■■■

माझा प्रवास (१८५७ च्या बंडची हकीकत सांगणारे) प्रवास वर्णन

संजय जनार्दन आगलावे
साहाय्यक प्राध्यापक (मराठी विभाग)
जे. डी. पाटील सांगळूदकर महाविद्यालय, दर्यापूर जि. अमरावती

माझा प्रवास हे मराठीतील 1857 च्या बंडाची हकीगत सांगणारे वैशिष्टपूर्ण पुस्तक आहे. या बंडामध्ये गोडसे भटजी उत्तरेकडे तीर्थयात्रा करण्यासाठी व द्रव्यार्जन करण्यासाठी निघाले व दुदैवाने ते या बंडात अडकले, त्यांना अनेक हालअपेष्टांना तोंड द्यावे लागले. यातून सुखरुप घरी परतल्यावर त्यांनी सुमारे 25 वर्षानंतर हे सर्व अनुभव लिहून ठेवले. त्यांचा जन्म 1827 मधील आहे त्यांचे गांव वरसई हे अलिबाग जिल्ह्यातील पेण या तालुक्यात आहे, ते ऋग्वेदी शांडिल्य गोत्री ब्राह्मण होते. त्यांच्या घरी अतिशय दारिद्रय होते. उपजीवेकेचे कोणतेही साधन नव्हते, ग्वालेरातील बायजाबाई शिंदे या मथुरेला यज्ञ करणार असल्याचे त्यांना कळले होते. या यज्ञात आपण सामिल होवून जे द्रव्य मिळेल त्यातून आपली परिस्थिती चांगली होण्यास हातभार लागेल असे त्यांना वाटत होते वडिलांनी सुरूवातीला उत्तरेकडे जगण्यासाठी विरोध केला पण सर्वांनी वडिलांची समजुत काढली व उत्तरेस जाण्यास निघाले गोडसे हे भिक्षुक होते पण त्यांच्या ठिकाणी चांगली अवलोकन शक्ती होती प्रसंगाचे चांगले वर्णन करण्याची क्षमता होती. त्यांना आलेले अनुभव अतिशय मार्मिक पद्धतीने मांडले आहे त्यांच्या प्रवासवर्णनाचे स्वरूप एखाद्या बखटीसारखे आहे, या पुस्तकाचे सहा भाग आहेत पहिला भाग प्रस्तावनेचा आहे तो मुळ पुस्तकात नाही तो संपादकांनी योजलेला आहे यास पुस्तकात 1) प्रास्ताविक 2) वाघोलीहून पुढे 3) झाशीवालीचे बालपण 4) झाशी वर्णन 5) कल्पीच्या मार्गावर 6) बिलासियात तुला पुरूष दान 7) गंगेची कावड 13 पानाच्या प्रस्ताविकेत गोडसे भटजींच्या कुटूंबाची समग्र माहिती आलेली आहे यामध्ये त्यांनी देशाटन कशासाठी केले, नियतीवर त्यांचा विश्वास आहे, एकत्र कुटूंब पद्धतीतील भावंडाचे एकमेकावर असलेले प्रेम तसेच वडिलधाज्या मंडळीवर असलेली श्रद्धा त्यांच्या शब्दाला असलेली किंमत तसेच सासु सुना दिर भावजया यांच्यातील वाद वडिल व चुलत्यांचे वेगळे होणे त्यतुन निर्माण झालेली दारिद्रय, गोडसे यांनी शिक्षण झाल्यावर याज्ञिकाचा पेशा स्विकारला त्यानंतर त्यांचा विवाह झाला व इतर भावंडाचेही विवाह झाले त्यामुळे कर्जाचा बोझा वाढत गेला मध्यम वर्गीय ब्राह्मण कुटूंबातील दारिद्रयी कर्ज बाजारीपणा जीवनात चाललेली ओढताण यातून उपजीवेकेची सोय करण्यासाठी नाईलाजाने करावे लागणारे देशाटन कुटूंब प्रमुखाची काढावी लागलेली समजुत यासर्वांचे

वर्णन त्यांनी सहजतेने केलेले आहे त्यामुळे हे प्रवास वर्णन अंत:करणापर्यंत पोहोचते. वाचकांला ते साद घालते तो या वर्णनात गुंतून जातो हा आपण केलेला प्रवास आहे हे जीवन आपण स्वत: अनुभवलेले आहे असे वाटते त्यांच्या संघर्षाशी आपली नाळ जोडली जाते, आपल्या प्रत्येकांचा पुर्वइतिहास जवळपास कुठल्यातरी गावापासून सुरू होते त्यामुळे आपल्या कुटंबाबद्दल लिहतांना आपल्या पर्वजांच्या गावाचा संदर्भ येणे स्वाभाविक आहे त्यायोगे आपली कौटुंबिक पार्श्वभूमी चांगल्या प्रकारे सांगु शकतो गोडसे भटजींनी आपल्या गावाचा सविस्तर खुलासा केलेला आहे त्यामुळे या वर्णनाला परिपुर्णता येते सगळे पुर्वसुत्र जुळत जातात वाचकांला कथा कालखंडाची जाणीव होते या वर्णनात समरसुन जातो.

डोंगरकाठावरचे गावं गावातील शिवालय, ब्राह्मणवस्ती गोडसे यांच्या घराण्याची माहिती कुटूंबातील माणसे त्यांचे आपसातील संबंध वडिलांची ओळख श्रीमंत बाजीराव पेशवे यांचे कडे वडील सरदार विचुंरकर यांचे पदरी ते नर्मदा गंगेपर्यंत गेलेले पण प्रकृती बरी राहत नसल्यामुळे वसई येथे राहू लागले स्नान संध्या इत्यादीमध्ये मग्न असत, नंतर घराण्यामध्ये विभागणी झाली यामध्ये घरातील वाद इत्यादीचे संदर्भ आले आहे. पुढे यज्ञकर्मासाठी ते वाघोलीहून पुढे निघाले महुच्या छावणीनजीक लष्करातील पलटणीचे ोन शिपाई त्यांना भेटले त्यांच्याकडून काडतूसाचे प्रकरण त्यांना समजले, पुढे गेल्यावर 10 जुन ही बंडाची तारीख आहे याची माहिती त्यांना मिळाली ग्वाल्हेरला यज्ञासाठी निघालेले सर्व भिक्षूक मंडळी या गदारोळात सापडली पण काळे सैनिक धार्मिक वृत्तीचे असल्यामुळे त्यांना मदतझाली त्यांना दानधर्माचे प्रसंग स्वत: पाहण्याची संधी मिळाली वाघोली ते ग्वाल्हेरपर्यंत मुकामात गोडसे यांनी त्यांना भेटलेले शिपाइ त्यांच्या सोबतीने केलेला प्रवास वर्णन केले आहे. त्यांची वृत्ती प्रत्येक गोष्टीचे रसपूर्ण वर्णन करण्याची आहे.

झाशीवालीचे बालपण या प्रकरणात नानासाहेब पेशवे यांनी कानपुरच्या लढाईत शौर्य गाजवून त्यास कसे परतावे लागले इंग्रजांनी ब्रह्मवतीवर कसा हल्ला केला आणि शहराची कशी लुट केली यासोबतच गोडसे भटजींनी आपण झाशीस कसे येऊन पोहचलो याचा वृत्तांतही दिला आहे लक्ष्मीबाईचे लग्न झाशीच्या राजघराण्यात झाले याबाबतचा वृतांत यामध्ये ओलला आहे दरमजल करित गोडसे भटजी यांच्या काकाआदी सोबत झाशीला पोहचले तेथे केशव भटजी मांडगवडे हे ऋग्वेदी व प्रतिष्ठीत भट होते त्यांच्या घरी राहण्याचीसंधी त्यांनी यांना दिली व तेथील माहिती त्यांनी मिळवली हा त्यांच्या प्रवासाचा वृत्तांत आला आहे या व्यतिरिक्त जो वृत्तांत आलेला आहे तो उत्तर हिंदुस्थानात जे बंड घडले होते त्याच्या संदर्भातील आहे.

झाशीचे वर्णन प्रकरणात ते झाशीला कसे गेले झाशीच्या राणीशी त्यांची कशी भेट झाली, झाशी

वर झालेली चाल अकरा दिवस चाललेल युद्ध या युद्धादरम्यान झालेल्या फितुरीचे वर्णन आलेले आहे. इंग्रजांनी झाशीवर आक्रमण करण्याची तयारी केली बाईसाहेबांनी संपूर्ण तयारी केली विजय आपलाच होईल असे राणीला वाटत होते उद्या सकाळपासून लढाईचा आरंभ होणार असे कळले लढाईला सूरवात झ ाली दोनचार बॉंब गोळे येऊन पडले झाशीच्या दक्षिण बाजुला लुदाजीसिंह परदेशी लढत होता इंग्रज मजुरांच्या कडून गवताचे भारे रचुन जिना करून तटावर येत होते त्यावेळी राणीसाहेबाचा पाऊणशे वर्षाचा सरदार बाहेर आला बंदुकीच्या गोळीने मरणे आणि रांड मारणे सारखेच, गोर लोक शहरात लुटपाट करू लागले लोकांची कत्तल करू लगाले लोकांचे पैसे लुटु लागले, या सर्वात दुलाजीसिंह परदेशी याने फितुरी केल्यामुळे इंग्रजांना विजय मिळवला पण इंग्रजांनी अशा घोकेबाज माणसाची गय केली नाही त्यामुळे त्याला व त्याच्या भावाल गोज्या साहेबांनी बंदुकीच्या गोळीने उडवले ही सर्व हकीकत गोडसे भटजी यांनी लिहीली आहे.

यामागील पार्श्वभूमी सांगतांन ते म्हणता द्राविड- रामेश्वराकडील एक ब्राह्मण दोन भोषेत निपुण होता तो महाराष्ट्रातील भाषेत निपुण होत तो स्वत:ला शाक्त म्हणवत असे जो कपाहावर पिंजरेचा टिक्का लावी तो ब्राह्मण झाशीला आला तो इंग्रजांशि हेरगिरी करण्याकरीता पाठवला होता त्याने दुलाजीसिंह या राज्यातील फितुराला त्याने हेरले त्याला फितुर करून संपूर्ण संस्थान त्यांने बुडविले व झाशी हस्तगत केली, इकडे राणीसाहेबांनी किल्ल्याचा दरवाजा बंद करून सर्व दारूगोळा उडवून मरण पत्करावे म्हाताज्या सरदारने असे करण्यापासून त्यांना परावृत्त केले रात्र होताच सर्व तयारी करून प्रसंगी युक्ती करून बाहेर पडावे एकंदर झाशीतील संग्रामाचे फितुरीचे वर्णन गोडसे भटजींने केले आहे त्यावेळच्या एकूण परिस्थितीचे एकंदर समाजजीवन इत्यादीचे प्रत्यक्षदर्शी वर्णन फार कमी उपलब्ध आहे त्यामुळे माझा प्रवास या आत्मवृत्ताला महत्व आहे.

झाशीचे वर्णन या प्रकरणात ते झाशीला कसे गेले झाशीच्या राणीची त्यांची कशी भेट झाली झाशीवर झालेली चाल अकरा दिवस चाललेल युद्ध, फितुरीमुळे झाशी राणीला आशया निरूपाय मोरोपंत तांबे यांना दिला गेलेली फाशी या सर्वांचे वृत्त आलेले आहे.

गोडसे यांची वृत्ती चिकित्सक आणि रसिक होती त्यांनी केलेले शहराचे वर्णन शहरातची वस्ती, हलवाईपुरा, कोष्टीपुरा या शहरातील रीतभात, शहरातील लोककसबी हुशार सावकारी व्यवहार कसोशीने पाळणारे गालिचे, वस्ते पितळी उपकरणे इत्यादी वस्तु हे तयार होत शहरातील वाडे कौलारू शहराच्या दक्षिण दावाज्याबाहेर मोठा तलाव तलावाच्या दक्षिण बाजुस महालक्ष्मी देवालय ही देवी झाशीवाल्याची

कुलदैवत भरपूर खर्च करून बांधलेले हे देवालय याजवळ धर्मशाळा आणि काही इतराची बांधलेल्या शहरात गणपती, विष्णु, शिव देवी हनुमंत वगैरे देवाची देवालये होती.

काल्पीच्या मार्गावर या प्रकरणात त्यांनी काल्पी शहर पाच सहा कोस दुर असतांना एका लहान खेडे गावात त्यांनी मुक्काम केला, काल्पी दोन किलोमिटर असतांना एका विहरीजवळ पाणी पिण्यासाठीजात असतांना त्यांना पठाणाच्या पोषाखात झाशीच्या राणीचे दर्शन घडवले त्यांनी स्वत: विहीरीचे पाणी काढले व ती त्यांच्या बाजुला येवुन बसली धर्मरक्षा करण्यासाठी आपण युद्ध करण्यासाठी प्रवृत्त झालो पण यश मिळाले नाही काल्पी शहर लहान टुमदार यमुनेच्या काठी किल्ला होता शहरात साखरेचा व्यापार होता, तेथे श्रीमंत रावसाहेब पेशवे व तात्या टोपे होते त्यांनी सांगितले यमुनेतून उतरून जाण्याचा रस्ता नाही इंग्रज सरकारचा पक्का बंदोबस्त तेथे होता, लढाई लवकरच सुरू होण्याची स्थिती निर्माण झाली होती अशाही परिस्थितीत राणीने गोडसे यांना खर्चासाठी काही रूपये दिले इत्यादी वर्णन त्यांनी केले आहे.

ग्रंथाच्या शेवटी गंगेची कावड या प्रकरणामध्ये काशीयात्रा करून त्यांनी यात्रेची पुर्णता आणली आपल्या पित्याबद्दल अपार श्रद्धा त्यांच्या ठिकाणी दिसते गंगेचे पाणी घरी आणून आपल्या माता पित्यांना स्नाने घातली घरी आल्यावर अप्तांची त्यांनी भेट घेतली व मांवंद केले माझा प्रवास हे अतिशय वाचनिय आणि रोमहर्षक झालेले आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1) माझा प्रवास - लेखक विष्णुभट गोडसे वरसईकर संपादक : मृणालिनी शहा

■■■

संत संताजी जगनाडे महाराज यांच्या अभंगांवरील संत तुकारामांचा प्रभाव

श्री.धर्मराज करपे
संशोधक
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

संत संताजी जगनाडे महाराज यांची संत तुकारामांशी संताजींच्या वयाच्या १६ व्या वर्षी पहिली भेट झाली. चाकण या संताजींच्या जन्मगावी संत तुकारामांचे कीर्तन होते. चाकणच्या प्रसिध्द अशा चक्रेश्वराच्या मंदिरात हे कीर्तन संपन्न झाले. ह्या कीर्तनाने संताजी मंत्रमुग्ध झाले. प्रभावित झाले व त्यांनी संत तुकारामांचे पाय धरले. 'मला तुमचा शिष्य करुन घ्या' असा अट्टहास केला. शेवटी संत तुकारामांनी ते मान्य केले. यानंतर चाकण व पंचक्रोशीत जेव्हा जेव्हा कीर्तन होत असत, त्या कीर्तनाला संत तुकारामांचा टाळकरी म्हणून संताजी सोबत जात असत.

संताजींचे हस्ताक्षर सुंदर होते. तसेच स्मरणशक्ती ही उत्तम होती. त्यामुळे संत तुकारामांच्या मुखातून उत्स्फूर्तपणे बाहेर पडणारे अभंग लिहून ठेवण्याचे कार्य संताजींनी सुरु केले. तसेच कीर्तनात तुकारामांच्या मागे धृपदे म्हणण्याचेही कार्य ते करत. संताजींची तुकारामांवर निस्सीम गुरुभक्ती होती. याच गोष्टींमुळे दोघांत एक प्रेमाचा अनुबंध तयार झाला. अनुबंध तयार होण्यामागे आणखी एक भावनिक कारण होते. संत तुकारामांचा 'संतु' नावाचा मुलगा संताजींच्या वयाचा असताना मरण पावला होता. त्यामुळे तुकारामांना 'आपला संतु' संताजींच्या रुपात दिसायचा.

संताजींनी तुकारामांचे असे हजारो अभंग लिहून घेतले. तुकारामांच्या सहवासाचा, ज्ञानाचा प्रभाव म्हणून त्यांनाही कवित्व स्फुरले. त्यातून त्यांनी स्वतःची अभंगनिर्मिती केली. या त्यांच्या अभंगांवर निश्चितपणे संत तुकारामांच्या अभंगांचा प्रभाव पडला.

"संताजी जगनाडे अगदी लहान वयापासूनच तुकारामांच्या सहवासात होते. त्यांनी म्हटलेले अभंग उतरवून घेणे हा त्यांचा छंद होता. त्यामुळे तो प्रभाव, ते संस्कार संताजींवर असणे अगदी स्वाभाविक म्हणावे लागेल. त्यांची काव्यरचना फारशी नाही, परंतु जी आहे तीवर तुकारामांचा प्रभाव दिसून येतो."

- शोभा घोलप ('संत तुकारामांचा शिष्यपरिवार' पृ.क्र.१३८)

संताजींच्या अभंगांत वारंवार येणारा संत तुकाराम महाराज यांचा उल्लेख :

संताजी जगनाडे महाराज यांच्या अनेक अभंगात संत तुकाराम महाराजांचा उल्लेख दिसून येतो.

संसाराचे धरुन जोखड । जिजाबाई ह्याच्यासाठी रडे ।।
तुकाचे नावे फोडी खडे । विठ्याशी बोटे मोडी कडकडे ।।
संतु म्हणे हे जोखड वाईट । याचा येतो वीट सर्वांलागी ।।

या अभंगात संताजींनी तुकारामांची पत्नी जिजाबाई कशा पध्दतीने तुकारामांच्या नावाने आपल्या

संसाराला नावे ठेवीत होत्या हे सांगीतले आहे. संताजींनी हे वारंवार पाहिले असल्याने त्याचा प्रभाव ह्या अभंगावर जाणवतो.

दोघे सारिखे सारिखे । विश्वनाथ विठ्ठल सखे ।।
एक उभा राऊळा अंगणी । एक घाना बैस जाऊनि ।।
एक जपे जप माळ । एक वाजवितो टाळ ।।
एका आंगा लाविले गंध । एका अंगा येई सुगंध ।।
एक वाजवितो वीणा । एक दाखवितो खुणा ।।
एक म्हणतो अभंग । एक म्हणे पांडुरंग ।।
संतु म्हणे एक जीव । दोहो कुडी दिला ठाव ।। १ ।।

आमुची ती रुपे दिसतात दोन । परि पाही मन सारखेच।।
नावाच्या अक्षरांची करिता तोडातोडी। परि तेही जोडी होय पुन्हा ।।
संतु म्हणे ह्याचे कारण ते काही । शोधूनिया पाही ग्रंथांतरी ।। २ ।।

वरील दोनही अभंगात संतांजींनी मी व संत तुकाराम हे एकच आहेत हे मांडले आहे. विश्वनाथ आणि विठ्ठल यांच्यासारखे संताजी व तुकाराम एकच आहेत. एक मंदीरात उभा आहे तर एक घाण्याजवळ उभा आहे. एक माळ जपतोय, दुसरा टाळ वाजवितो आहे. एकाने अंगाला गंध लावला आहे तर दुसरा सर्वांगाने सुगंधी आहे. एक अभंग गातोय तर दुसरा पांडुरंगाचे नामस्मरण करतो आहे. संताजी शेवटी म्हणतात ही दोन शरिरे आहेत पण जीव मात्र एकच आहे.

दुसऱ्या अभंगात संताजींनी सुंदर शब्दचमत्कृती साधली आहे. ते म्हणतात दोघांच्या व्यक्तिनामाची तोडातोड केली तर ते पुन्हा जुळतात. 'संतु-तुका' ही दोन रुपे आहेत पण मनाने एकच आहेत. यातून संताजींचा तुकारामांवरील भक्तीभाव व प्रभाव दिसून येतो.

संत तुकाराम व संत संताजी जगनाडे यांच्यातील अभंगरुपी संवाद

संत तुकाराम महाराज यांच्यासोबत कीर्तनासाठी टाळकरी म्हणून संताजी सदैव सोबत असत. त्याचबरोबर संत तुकाराम जेव्हा भंडारा, भांबनाथाच्या डोंगरावर जात, तेव्हाही संताजी त्यांच्यासमवेत असत. या दरम्यान त्यांच्यात संवाद होत असे. हा संवाद बहुदा ब्रम्हज्ञानासंबंधी होत असे.

तुकाराम तात्या पडवळ यांच्या गाथेत त्यांनी संत तुकाराम व संताजी जगनाडे महाराज यांच्यात झालेल्या संवादाचे १५ अभंग सामाविष्ट केले आहेत. तसेच ना.रा.राहटे लिखित संताजी चरित्रात सुध्दा हे अभंग दिलेले आहेत.

इतिहासतज्ज्ञ वा.सी.बेंद्रे यांनी आपल्या 'तुकाराम महाराज यांचे संतसांगाती' या ग्रंथामध्ये या अभंगावर

आक्षेप घेतला आहे. हे अभंग 'हरदासी आख्यान' पर असून ते संताजीनंतर रचले गेलेले आहेत असे ते म्हणतात. परंतु 'या अभंगांची रचना व शब्दयोजना पाहता ते संताजी रचितच आहेत' हे अभ्यासक फुला बागूल यांनी सिध्द केले आहे.

या अभंगात घाण्याचे निषिध्दपण असणे- नसणे यासंबंधीचा तुकाराम-संताजी यांचा संवाद रंजक आणि उद्‌बोधक आहे. तुकाराम एकेक प्रश्न विचारतात, त्या प्रश्नांना संताजी उत्तरे देतात असे या संवादाचे स्वरुप आहे. घाण्याच्या संदर्भात संतांजींनी ही उत्तरे दिली असल्याने या अभंगांना 'घाण्याचे अभंग' असे ही म्हणतात. या संवादाच्या सुरुवातीस तुकाराम संताजींना प्रश्न विचारतात

तुजसी ते ब्रम्हज्ञान काही । आहे किंवा भक्तीमय वसे पोटी ।।
काय तुझ्यामागे कोण तुज संगे । काय ते अभंग जाणितले।।
घाणाची घेऊनि बैसलासे बुधा । जन्म पाठीमागां का गेला ।।
तुका म्हणे सर्व सांग तू मजला । सांगतो तुजला संतु म्हणे।।

तुकारामांच्या वरील प्रश्नाचे उत्तर देताना संतांजीनी विश्व व विश्वनिर्माता यांच्या विराट पातळीवर घाण्याचे रुपक मांडले आहे. मानवी जीवन हाच एक घाणा आहे असे सांगाताना त्यांनी उत्तम रुपक योजिले आहे.

निगुर्ण हा घाणा गुणातीत जाणा । सोहंध्वनी जाणा उखळ ते ।।
उखळ गाडीले सप्तपाताळांत । विराटाची मात वेदशास्त्री ।।
उखळ भारिले एकवीस स्वर्गावरी । ठोकती त्यावरी धृपद ।।
वाजती करकर अनहत कातर। मनपवन थोर बैल फिरे ।।
तिल घालोनिया कुल हादरले । चेतन काढीले तेल त्याचे ।।
संतु म्हणे तुका हाची माझा घाणा। पावलासी खुणा काय त्याची ।।

संताजींनी या अभंगातून आपल्या व्यवसायातील प्रतीकांचा उपयोग करुन हे उत्तर दिले आहे. हा या संवादातील पूर्वार्ध आहे. ह्या पुर्ण संवादात संत तुकारामांच्या क्लिष्ट प्रश्नांना तितक्याच समंजसपणे संताजींनी उत्तरे दिली आहेत. या संवादरुपी अभंगावर एकुणच तुकारामांचा प्रभाव दिसून येतो.

संताजींच्या अभंगांवर संत तुकारामांच्या अभंगातील शब्दांचा प्रभाव :

संत तुकारामांच्या अभंगातील शब्दयोजना यांचा प्रभाव संताजींच्या अभंग रचनेवर दिसून येतो.
उदा.

तुझिया सांगाती येथे काही नाही। कोणी येत नाही बाप आणि माई।।
सोयरा न येतो बंधूही येईना। येईना रांडापोरे अंतकाळी ।।
असा संताजींचा अभंग आहे तर
काळे येईल अंतकाळी । प्राणप्रणयाचे वेळी ।।
राहती निराळी । रांडापोरे सकळ ।।

हा संत तुकारामांचा अभंग आहे. या दोन्ही अभंगातील आशय व 'अंतकाळी', 'रांडापोरें' ही शब्दयोजना यावर तुकारामांचा प्रभाव लक्षात येतो. याचप्रकारे खालील अभंगातूनही हा प्रभाव ठळकपणे दिसून येतो

संताजी :

माझिया जातीचा मज भेटो कोणी । आवडिची धनी पुरवावया ।।
माझिया जातीचा मजशी मिळेल । कळेल तो सर्व समाचार ।।
संतु म्हणे येथे पाहिजे जातीच । येर गबाळांचे काम नाही ।।

तुकाराम :

निवडी वेगळे क्षीर आणि पाणी । राजहंस दोन्ही वेगळाली ।।
तुका म्हणे येथे पाहिजे जातीचे । येर गाबाळाचे काय काम ।।

निकर्ष :

१. संताजी जगनाडे महाराज यांच्या अभंगातून संत तुकारामांच्या जीवनप्रभावाचे दर्शन होते.

२. संताजी महाराजांच्या अभंगातील 'घाण्याचे अभंग' म्हणजे संत तुकारामांशी साधलेला संवाद आहे. यातून या अभंगांवरील संत तुकारामांचा प्रभाव स्पष्ट होतो.

३. संत तुकारामांच्या शब्दयोजनेचा, अभंगरचनेचा प्रभाव संताजी जगनाडेंच्या अभंगरचनेवर दिसून येतो.

संदर्भसूची :

१. बागूल फुला, 'संताजी जगनाडे चरित्र आणि अभंगांची चर्चा', साक्षात प्रकाशन, औरंगाबाद आवृत्ती पहिली ३० डिसेंबर,२०१३ पृ.क्र.५५-७०,७७.

२. इर्लेकर सुहासिनी, 'तुकारामांची प्रभावळ', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद. पहिली आवृत्ती १९९२ पृ.क्र.७८-८५

३. घोलप शोभा, 'संत तुकारामांचा शिष्य परिवार', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे. प्रथम आवृत्ती २८ जुलै १९९९ पृ.क्र.१३५-१४४

४. बेंद्रे वा.सी., 'तुकाराम महाराज यांचे संत सांगाती', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई. पहिली आवृत्ती १ एप्रिल १९५८ पृ.क्र.१५०-१५८

■■■